

Alfred Schütz

A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése

I. BEVEZETÉS: A TAPASZTALÁS TARTALMA ÉS A GONDOLATTÁRGYAK (THOUGHT OBJECTS)

1. A köznapi és a tudományos gondolkodás konstrukciói (constructs)

„Sem a köznapi gondolkodás (common sense), sem a tudomány nem juthat előbbre annak szigorú megfontolása nélkül, hogy ténylegesen mi is foglaltatik a tapasztalásban.” A. N. Whitehead (1949b). Már a mindennapi életben észlelt tárgy is több pusztán érzéki megjelenésnél. (I. m. 9. fejezet) Gondolattárgy, igen bonyolult természetű konstrukció, amelyet nemcsak időszekveneciák sajátos formái fűznek egy bizonyos érzékhez, mondjuk a látáshoz, illetve térvisszonylatok egyszerre több érzékhez, mondjuk a látáshoz és a tapintáshoz, hanem elképzelt, hipotetikus érzéki megjelenések is hozzájárulnak teljességéhez. (I. m. 128. sk., 131., 133., 136.) Whitehead szerint éppen az utóljára említett tényező, a hipotetikus érzéki megjelenések elképzélése „az a kószikla, amelyen a köznapi gondolkodás egész építménye nyugszik” (i. m. 134.), és az ismeretkritika (reflective criticism) erőfeszítései arra irányulnak, hogy „az érzéki megjelenéseket mint az észlelés hipotetikus gondolattárgyának tényleges megvalósulásait mutassa fel” (i. m. 135.). Más szavakkal, a köznapi észlelés ún. konkrét tényei korántsem olyan konkrétak, mint hinnők. Igen bonyolult absztrakciókat előfeltételeznek, amivel számot kell vetnünk, ha nem akarunk a rossz helyen alkalmazott konkretizálás (misplaced concreteness) hibájába esni. (Whitehead 1949c: 52. sk.)

Whitehead kifejti (1949b: 126.), hogy a tudománynak mindig kettős a célja: először is, elmélet létrehozása, amely egybevágható a tapasztalatokkal, másodsor pedig a természetre vonatkozó köznapi fogalmak legalább körvonalazott magyarázata; e magyarázat megőrzi a köznapi fogalmakat, csakhogy harmonikusan kifejtett tudományos elmélet formájában. Evégből a fizikának (jelen összefüggésben csak erről beszél Whitehead) olyan eszközöket kell kifejlesztenie, amelyek segítségével a tudomány gondolattárgyai túllépnek a köznapi észlelés gondolattárgyain. (I. m. 135.) A tudományos gondolattárgyak, mint pl. a molekulák, atomok, elektronok, már minden olyan minőségüket levetik, amelyek, amelyek érzékileg is megjelenhetnének tudatunkban, létezésükről csak az események láncolata ad hírt, amelyekben részt vesznek – ezek az események azután már természetesen érzékileg is megjelennek tudatunkban. Ily módon híd létesül az érzékek állhatatlan elmosódottsága, illetve a gondolkodás precizitása között (i. m. 136.).

Nem kívánjuk itt felidézni annak a leleményes módszernek minden egyes lépését, amellyel Whitehead utánajár a gondolatok szerveződéséről kifejtett, imént röviden ismertett elveinek, kiindulva „a tudományos elgondolások anatómiájából”, s eljutva végül a modern fizika matematikai formára hozott elméleteihez, a szimbolikus logika eljárás szabályaihoz. (I. m. 112–113., 136–155.) Rendkívül érdekes viszont számunkra Whitehead alap gondolata, amelyben olyan más, kiváló modern gondolkodókkal osztozik, mint William James, Dewey, Bergson és Husserl.¹ Ezt az alap gondolatot nagyon durván a következőképpen lehet összefoglalni:

A világról alkotott bármifajta, mind köznapi, mind pedig tu-

¹ James 1896: I. köt. 9. fejezet, 224. sk., különösen 289. sk.; Dewey 1939: különösen 3., 4., 7., 8. és 12. fejezet, valamint I. 1941-es, „The Objectivism-Subjectivism of Modern Philosophy” c. tanulmányát. Bergson 1913: I. fejezet. Edmund Husserl-től I. pl. 1921: II. köt. (melynek kitűnő értelmezését adja Farber 1943: 9. fejezet, különösen 251. sk.); 1950: I. szakasz; 1929: 82–86. és 94–96. szakasz (vö. Farber i. m. 501. sk.); 1939: 6–10., 16–24., 41–43. szakasz és passim.

dományos ismeretünk (knowledge) konstrukciókat tartalmaz, vagyis absztrakciók, általánosítások, formalizációk, idealizációk egész sorát, amelyek rendre hozzáigazodnak a gondolatszerveződés pillanatnyi szintjéhez. Szigorúan szólva nem léteznek tények a szó tiszta és egyszerű értelmében. Minden tényt eleve elméink tevékenysége választ ki egy-egy egyetemes összefüggésből. Ezért a tények mindig értelmezett tények; vagy azért, mert egy művi absztrakcióval leválasztjuk őket összefüggésükről, vagy azért, mert konkrét környezetükben vesszük fontolóra őket. Így vagy úgy, nem válik le róluk értelmezésük belső vagy külső horizontja. Ez nem jelenti azt, hogy a mindennapi életben vagy a tudományban ne tudnók megragadni a világ valóságát. Csupán azt jelenti, hogy mindössze bizonyos oldalait ragadjuk meg, nevezetesen azokat, amelyek relevánsak számunkra akár életünk folyamatos fenntartása, akár pedig a tudomány mód-szerének nevezett, bevett gondolkodási szabályok együttese szempontjából.

2. A társadalomtudományi konstrukciók sajátos szerkezete

Ha a tudományos konstrukcióknak csakugyan túl kell lépniük a köznapi gondolkodás konstrukcióin, akkor nyilvánvalóvá válik a természet- és a társadalomtudományok egyik lényeges különbsége. Kizárólag a természettudásra tartozik annak eldöntése, hogy különleges szándéka szempontjából a természeti univerzum mely szelvénye, ezen belül mely tények és események, illetve ezek mely mozzanatai relevánsak számára önmagukban és értelmezésük miatt (topically and interpretationally). Nem szelektálja, nem is értelmezi előzetesen a tényeket és eseményeket; ezek nem mutatnak belső (intrinsic) relevanciaszerkezeteiket. A természetben mint olyanban nem rejtőzik relevancia: a természetben elhelyezkedő, azt megfigyelő ember kiválasztó és értelmező tevékenysége hoz létre relevanciát a természetben. A természettudásra tartozó tények, adatok, események az ő

megfigyelési terepén belül előforduló tények, adatok, események, de ez a terep nem „jelent” semmit a molekulák, az atomok és elektronok számára.

Ugyanakkor a társadalomtudós előtti feltáruló tények, események és adatok merőben más szerkezetűek. Az ő megfigyelési terepe, a társadalmi világ korántsem lényegileg strukturálatlan. Meghatározott jelentés- és relevanciaszerkezettel bír a benne élő, gondolkodó, cselekvő emberek számára, akik előzetesen kiválasztották és értelmezték ezt a világot a mindennapi élet valóságára vonatkozó köznapi konstrukciók egész sorával, ezek a gondolat-tárgyak határozzák meg viselkedésüket, rajzolják fel tevékenységük céljait, a célok eléréséhez felhasználható eszközöket – röviden, így tájékozódhatnak természeti és szociokulturális világukban, így birkóznak meg vele. A társadalomtudós alkotta gondolat-tárgyak nemcsak utalnak, de rá is épülnek a mindennapi életét társai közt leélő ember köznapi gondolkodásában létrejött gondolat-tárgyakra. A társadalomtudóstól használt konstrukciók ilyenformán mintegy másodfokú konstrukciók, nevezetesen azoknak a konstrukcióknak a konstrukciói, amelyeket a társadalmi szintér szereplői hoztak létre, akiknek viselkedését megfigyeli és magyarázni próbálja a kutató, összhangban tudománya eljárási szabályaival.²

A modern társadalomtudományok komoly dilemmával kerültek szembe. Vannak, akik úgy vélik, hogy alapvető különbség van a társadalmi, illetve a természeti világ szerkezete között. Ebből arra a téves következtetésre jutnak, hogy a társadalomtudományok teljes egészükben mások, mint a természettudományok, miközben szem elől tévesztik, hogy bizonyos, a helyes gondolkodásszervezésre vonatkozó szabályok minden empirikus tudományra egyként vonatkoznak. Mások ugyanolyan szemmel próbálják nézni az emberek viselkedését, mint ahogyan a természettudós tekint a maga gondolat-tárgyainak „viselkedé-

² Az eljárási szabályok fogalmára vonatkozóan I. Kaufmann 1944: különösen 3. és 4. fejezet; a természet- és társadalomtudományok kapcsolatáról alkotott eltérő nézeteket illetően pedig 10. fejezet.

sére", közben magától értetődőnek tekintve, hogy a természet-tudományok, és különösen a matematikai fizika módszerei, amelyek oly bámulatos eredményeket hoztak, tekinthetők egyedül igazán tudományos módszereknek. Másfelől azt is magától értetődőnek tekintik, hogy a természettudományok konstrukcióalkotó módszereinek már pusztán átvétele is megbízható ismereteket eredményez a társadalmi valóságról. E két feltételezés azonban ellentmond egymásnak. Egy eszményien kifinomult, teljesen kifejlett behaviorista rendszer pl. igen messzire sodród-nék azoktól a konstrukcióktól, amelyeknek jegyében a mindennapi élet valóságában az emberek saját viselkedésüket és társai-két tapasztalják.

E nehézség leküzdésére különleges módszerbeli eszközök szükségesek, köztük racionális cselekvésminták konstrukciói. Ahhoz, hogy tovább vizsgálhassuk a társadalomtudományi gondolatárnyak sajátos természetét, előbb néhány olyan köznapi konstrukciót kell jellemeznünk, amelyeket az emberek mindennapi életükben alkalmaznak. Az előbbieket ugyanis az utóbbiakon alapulnak.

II. A KÖZNAPI ÉSZJÁRÁS GONDOLATTÁRGY-KONSTRUKCIÓI

1. Az egyénnek a világra vonatkozó köznapi tudása: a világ típusosságára vonatkozó konstrukcióinak rendszere

Próbáljuk most jellemezni, hogyan tekint az éber³, felnőtt ember a mindennapi élet interszubjektív világára, amelyben és amelyen társaival együtt tevékenykedik. A világ születésünk előtt is létezett, mégpedig szervezett világként; mások – elődeink – ta-

³ A szó pontos jelentését illetően l. Schütz 1945a.

pasztalásának és értelmezésének eredményeként. Most felkínál-kozik a mi tapasztalásunk és értelmezésünk számára. Ennek a világnak bármiféle értelmezése korábbi, reá vonatkozó tapasztalatok készletén (stock) alapul, saját korábbi tapasztalatainkon vagy szüleinktől, tanítóinktól kapottakon; ezek a tapasztalatok „kéznel levő tudás” formájában vonatkoztatási keretként funkcionálnak.

Hozzáértőzik a kéznél levő ismeretkészlethez (stock of knowledge at hand) az a tudásunk is, hogy a világ, amelyben élünk, többé-kevésbé határozott körvonalú, minőségű tárgyakat tartalmaz, amelyek közt mozgunk, amelyek ellenállnak nekünk, s amelyekre tevékenységünk ráirányul. Ám egy tárgyat sem észlelünk elszigetelten. Minden tárgy eleve a megszokottság és az előzetes ismertség (pre-acquaintanceship) horizontján belül foglial helyet, s ezt a horizontot, míg csak közbe nem jön valami, magától értetődően kéznél levő, kérdésessé nem tett, noha bármikor kérdőre vonható tudáskészletünknek tekintjük. A kérdésessé nem tett előzetes tapasztalatok (pre-experiences) viszont maguk is típusos tapasztalatokként vannak kéznél, vagyis előlegezett, hasonló tapasztalatokat hordozó, nyitott horizontokként. A külső világ pl. nem úgy szerepel a tapasztalásban, mint egyes egyszerű tárgyak térben és időben szétszórt elrendeződése, hanem mint „hegyek”, „fák”, „állatok”, „más emberek”. Lehet, hogy sohasem láttam még ír szettet, de ha látok, tudom róla, hogy állat, ezen belül kutya – azaz a kutya ismert vonásait és tipikus viselkedését mutatja fel –, és nem, teszem azt, macska. Joggal megkérdelhetem: „Milyen kutyafajta ez?” A kérdés előfeltevése az, hogy ennek a konkrét kutyának az általam ismert összes többi kutyától való különbözősége feltűnővé és kérdésessé válik már pusztán azért, hogy hasonlóság fedezhető fel közte és a tipikus kutyákkal kapcsolatos, kérdésessé nem tett tapasztalatom között. Husserl szakszerűbb nyelvén, akinek a mindennapi élet világának típusosságára vonatkozó elemzését próbáltuk összefoglalni (Husserl 1939: 18–21., 82–85. szakasz; vö. még Schütz 1950: különösen 384–390.), egy tárgy tényleges észlelésének élményét figyelmesen (apperceptively) átruházzuk

bármely más, hasonló tárgyra, amelyet típusában észleltünk. A tényleges tapasztalás meg is felelhet, meg nem is, azon várokozásnak, hogy e tárgy típusos azonosságot mutasson más tárgyakkal. Ha megfelel, az előlegezett típusosság tartalmát kibővítem; ugyanakkor a típust altípusokra osztom fel; másrésztől a konkrét, valóságos tárgy, mint ez ki fog tűnni, egyéni jellegzetességekkel is rendelkezik, amelyekre ismét csak a típusosság bizonyos formája jellemző.

Különösen fontos azonban, hogy *jogomban áll* a típusosan észlelt tárgyat az általános típus *példányának* tekinteni, és ennél a típusfogalomnál kikötni, de koránisem vagyok *köteles* úgy gondolni a konkrét kutyára, mint „a” kutyá általános fogalmának egyik példányára. „Általában véve” Rover nevű ír szetterem rendelkezik mindazon jellegzetességekkel, amelyeket korábbi tapasztalatom alapján a kutyák típusa tartalmaz. Mégsem azzal törődöm, hogy Rover, akit megkülönböztetek az összes többi ír szettertársam, ó Rover, akit megkülönböztetek az összes többi ír szettertől, amelyek típusos vonásait mutatja megjelenésében és viselkedésében. Ha nincs rá különleges okom, semmi sem készítek rá, hogy Rovert emlősnék, állatnak, a külső világ tárgyának tekintsem, noha tudom, hogy az is.

A mindennapi élet természetes beállítódásában (natural attitude) tehát csupán bizonyos tárgyakkal törődünk, amelyek kiemelkednek az előzetes tapasztalat más tárgyainak kérdésessé nem tett mezéből. Elménk (mind) válogató tevékenységének eredményeképpen megállapítjuk, mely sajátos jellegzetességeik egyéniek és melyek típusosak. Általánosabban szólva, egy-egy típusos tárgynak csak némelyik mozzanatával törődünk. Azt állítva egy ilyen tárgyról, mondjuk S -ről, hogy rendelkezik p jellegzetes sajátossággal („ $S-p$ ”), elliptikus kijelentést teszünk. Mert S , ha minden további nélkül úgy tekintem, ahogyan megjelenik nekem, nem csupán p , hanem q meg r is, és még számos egyéb. A teljes kijelentésnek így kellene hangoznia: „ S , amelyet, hogy pl. q is meg r is, p is”. Ha a világ egy elemére vonatkozóan azt állítom, hogy „ $S-p$ ”, azért teszem, mert a pillanatnyi körülmények között S p volta érdekel, és elsiklom mint

irreleváns körülmény mellett, hogy egyúttal q is meg r is. (L. Husserl 1939; Schütz 1950.)

A most használt „érdekel”, „irreleváns” kifejezések csupán vezérszavai bonyolult problémák egész sorozatának, melyeket nem lehet boncolgatni a jelenlegi keretek között. Néhány megjegyzésre kell szorítkoznunk.

Mindennapi életének bármely pillanatában az ember életrajzilag meghatározott helyzetben találja magát, vagyis olyan fizikai, szociokulturális környezetben, amelyet maga definiál⁴, amelyben helye van nem csupán a fizikai tér, a külső idő vagy a társadalmi rendszerben betöltött státus és szerep, hanem a morális és ideológiai álláspont értelmében is. (Vö. Merleau-Ponty 1945: 158.) Amikor azt mondjuk, hogy helyzetének definícióját életrajza határozza meg, ezzel azt mondjuk, hogy helyzetdefiníciójának története van: lerakódása az emberi nem korábbi tapasztalatainak, amelyet saját kéznél levő tudáskészletének szokásos birtoklása szervez meg, és mint ilyen csak a saját birtoka, kizárólag az övé és senki másé. Az életrajzilag meghatározott helyzet jövőbeni gyakorlati vagy elméleti tevékenységek bizonyos lehetőségeit is tartalmazza, amit röviden „kéznél levő szándéknak” (purpose at hand) fogunk nevezni. A kéznél levő szándék a maga számára releváns elemeket kiemeli a többi közül. A relevanciák rendszere pedig eldönti, mely elemekre épüljön az általánosító tipizálás, mely vonások tűnjének föl jellegzetesen típusosakként, melyek egyszerűekként és egyéniekként, egyszerűval eldől, hogy milyen mélyen hatoljunk bele a típusosság nyílt horizontjába. Hogy visszatérjünk korábbi példánkhoz: kéznél levő szándékom és vele együtt a relevanciák rendszerének megváltozása, vagyis annak az „összefüggésnek” az eltolódása, amelyben S egyáltalán érdekes számomra, arra készíthet, hogy ezúttal éppen S q voltával törődjem, miközben p volta irrelevánssá vált a számomra.

⁴ A „helyzetdefiníció” fogalmára nézve I. William Isaac Thomas különböző idevágó dolgozatait, melyek kötetbe gyűjtve megjelentek: Volkart 1951. Ajánlatos a tárgymutató és az értékes szerkesztői bevezető tanulmányozása.

2. A köznapi tudás interszubjektív jellege, és ami belőle következik

A mindennapi élet köznapi észjárásának első konstrukcióit elemezve úgy jártunk el, mintha a világ az én privát világa volna, és jogunkban állna elfeledni, hogy eleve a kultúra interszubjektív világa. Azért interszubjektív, mert emberek közt élünk benne, akikhez közös hatások, közös munka fűz, akiket megértünk, és akik megértene bennünket. Azért a kultúra világa, mert a mindennapi élet világa eleve jelentőséget hordoz a számunkra, azaz jelentések szövevénye, amelyet értelmoznünk kell, hogy tájékozódni és boldogulni tudjunk benne. A jelentések szövevénye azonban – és ebben áll a kultúra és a természet birodalmának különbsége – emberek, magunk és társaink, kortársaink és elődeink cselekvéseiből fakad, általuk intézményesedik (institutív). Minden kulturális tárgy – szerszámok, szimbólumok, nyelvi rendszerek, műalkotások, társadalmi intézmények stb. – eredete és jelentése révén visszautal emberi szubjektumok tevékenységére. Ezért folyton tudatában vagyunk a kultúra történetiségének, amellyel tradíciók, szokások formájában találkozunk. A történetiséget pedig emberi tevékenységekre utaló mivoltában is vizsgálhatjuk, hiszen ezeknek a lerakódása voltaképpen. Nem is érthetjük meg egy kulturális tárgyat addig, amíg vissza nem vezetem arra az emberi tevékenységre, amelyből létrejött. Pl. nem érthetjük meg egy szerszámot addig, amíg nem ismerem a célt, amelyre szánták, egy jelet vagy szimbólumot, ha nem tudom, mit jelképez az őt használó személy elméjében, egy társadalmi intézményt, ha nem értem, mit jelent azoknak az egyéneknek, akik fennállásához igazítják viselkedésüket. Eljuttottunk tehát a társadalomtudományi szubjektív interpretáció tételének gyökeréhez, amelyre később még visszatérünk.

Következő feladatunk azonban azoknak a további konstrukcióknak a vizsgálata, amelyek a köznapi észjárásban merülnek fel, mielőtt figyelembe vesszük, hogy a világ nem privát, hanem interszubjektív világ, s így róla alkotott tudásom nem a magányügyem, hanem eleve interszubjektív vagy szocializált. A tudás

szocializálódásának itt röviden három mozzanatát kell megfontolnunk:

- A nézőpontok kölcsönösségét, avagy a tudás szerkezeti szocializáltságát;
- A tudás társadalmi eredetét, avagy a tudás genetikus szocializáltságát;
- A tudás társadalmi eloszlását.

a) A nézőpontok kölcsönössége (*reciprocity of perspectives*)

A mindennapi élet köznapi észjárásának természetes beállítódásában magától értetődőnek veszem, hogy vannak értelmes embertársaim. Ez elvi alapon azzal jár, hogy a világ tárgyai az ő tudásuk számára is hozzáférhetőek, vagyis ők is ismerik, vagy legalábbis megismerhetik őket. Ezt tudom, és megfellebbezhetetlen adottságnak tekintem. Azt is tudom, azt is magától értetődőnek veszem azonban, hogy „ugyanaz” a tárgy szigorúan véve nyilván valami mást jelent nekem, és megint mást bármely embertársam számára. Azért van ez így, mert

I. Én, aki „itt” tartózkodom, más távolságra vagyok a tárgytól, más mozzanatait tapasztalom típusosként, mint ő, aki „ott” tartózkodik. Ugyanezért bizonyos tárgyak kívül esnek hatókörömön (látásomon, hallásomon, karnyújtásomon stb.), viszont nem esnek kívül az övén, és megfordítva.

II. Legalábbis bizonyos fokig különbözik saját magam, illetve embertársam életrajzilag meghatározott helyzete, így ebből fakadó kéznél levő szándékaink s az ezekből fakadó relevancia-rendszereink is mások.

Két alapvető idealizációval (idealizations) küzdök le a köznapi észjárás a fenti tényezőkből következő, egyéni nézőpontkülönbségeket:

I. Az álláspontok felcserélhetőségének idealizációjával: magától értetődőnek veszem – és felteszem, hogy társaim ugyanígy járnak el –, hogy ha helyet cserélnék velük, s így az „itt”-jüket átvenném, ugyanolyan távolságra len-

nék a tárgyaktól, és ugyanolyan típusossággal látnám azokat, mint ők; mi több, ugyanazok a dolgok volnának elérhető számomra, mint most az ő számukra. (Ez megfordítva is áll.)

II. A relevancia-rendszerek illeszkedésének (congruence) idealizációjával: amíg ennek ellenkezője be nem bizonyosodik, magától értetődőnek veszem – és felteszem, hogy társaim ugyanígy járnak el –, hogy egyedülálló életrajzi helyzetünkben következő nézőpontkülönbségeink a pillanatnyi szándékok szempontjából nem relevánsak, továbbá mind ők, mind én, vagyis „mi” mindnyájan feltesszük, hogy valamenynyen ténylegesen vagy potenciálisan ugyanazokat a tárgyakat és vonásokat választottuk ki és értelmeztük egyező, vagy legalábbis „empirikusan egyező”, vagyis gyakorlati szempontból kielégítően egyező módon.

Nyilvánvaló, hogy mindkét idealizáció, az álláspontok felszerelhetőségére és a relevanciák illeszkedésére vonatkozó, amelyek együttesen a *kölcsönös nézőpontok generáltságát* alkotják, olyan gondolattárgy-konstrukciókat tipizálnak, amelyek túllépnek a magam vagy társam privát tapasztalatain. A köznapi észjárás e konstrukcióinak működtetésével feltehető, hogy a számomra magától értetődőnek mutakozó világszelvény számomra, az én egyik embertársam számára is magától értetődőnek mutakozik, mi több, magától értetődőnek mutakozik a „Mi” számunkra is. Ez a „Mi” nemcsak engem és téged foglal magában, hanem „valamennyiünket”, azaz mindenkit, akinek relevancia-rendszere lényegében (kielégítően) megegyezik az enyémmel és a tiéddel. A kölcsönös nézőpontok generáltság, ilyenformán odavezet, hogy a tárgyakról és a tárgyi mozzanatokról alkotott tényleges tudásom, illetve a te potenciális tudásod voltképpen mindenkié. Ezt a tudást objektívnek és anonimnak (anonymous) fogjuk fel, vagyis olyanak, amely különáll és független a magam és társam helyzetdefiniójától, egyedülálló életrajzi körülményeinktől, valamint a bennük rejlő tényleges vagy potenciális, pillanatnyi szándékainktól (purposes at hand).

Relevancia-rendszerek illeszkedése

A „tárgyak” és „tárgyi mozzanatok” kifejezéseket a lehető leg szélesebben kell értelmeznünk: mint a tudás magától értetődőnek tekintett objektumait (objects of knowledge taken for granted). Ha így járunk el, felfedezzük az interszubjektív gondolat-tárgy-konstrukciók fontosságát, amelyek a tudás most leírt, szerkezeti szocializáltságából következnek, s amelyeket sok szempontból tanulmányoztak, de alaposan sohasem elemezték kiváló társadalomtudósok. Mi is az, amiről úgy tartjuk, hogy aki osztozik a mi relevancia-rendszerünkben, egyformán ismeri? Az, amit az „in-group” a természetes, jó és helyes életmódnak tart. (Sumner 1978.) Ez szolgál alapul a dolgok és az emberek kezelésére vonatkozó, sok-sok recepthoz – avégből, hogy elboldoguljunk tipizált helyzeteinkkel –, a népszokásokhoz, erkölcsi szokásokhoz (mores), a „tradicionális viselkedéshez” a Max Weber-i értelemben (Weber 1947: 115. sk.; Parsons 1937: 16. fejezet), a csoporttól – következtelenségeik ellenére – érvényesenként elfogadott „hát-persze-kijelentésekhez” (Lynd 1937: 12. fejezet; 1939: 38–63), röviden, „a világ relatív-természetes aspektusához” (Scheler 1926: 58. sk.; Becker–Dahlke 1942: különösen 315.). A kifejezések olyan, messzemenően szocializált szerkezetű, tipizált tudáskonstrukciókra vonatkoznak, amelyek túllépnek a magam vagy társam privát, magától értetődőnek vett világra vonatkozó tudásán. Csak hogy e tudásnak történelme van, „társadalmi örökségünk” része, ami átvezet a tudás szocializáltságának második mozzanatához, ti. a tudás genetikus szerkezetéhez.

b) A tudás társadalmi eredete

A világról alkotott tudásomnak csak nagyon kicsiny része fakad személyes tapasztalataimból. A nagyobbik rész társadalmi eredetű, barátaimtól, szüleimtől, tanítóimtól és azok tanítóitól jutok hozzá. Nemcsak azt tanulom meg, hogyan definiáljam a környezetet (vagyis a világ relatív-természetes aspektusának típusos vonásait, amelyek csoportomon belül úgy szerepelnek, mint a pillanatnyilag magától értetődőnek vett dolgok kérdésessé nem tett, de bármikor kérdésessé tehető összessége), de

megtanulom azt is, hogyan kell a csoport személytelenül egyes szempontjából elfogadott relevanciákkal összhangban típusos képzeteket alkotnom. Ide értendőek életmódok, a környezettel való megbirkózás módszerei, hathatós receptek azon típusos eljárásokra vonatkozóan, amelyekkel típusos helyzetekben típusos célokat lehet elérni. A társadalmi eredetű tudás átadásának par excellence tipizáló közege a mindennapi nyelv szókincse és szintaxisa. A mindennapi élet nyelvhasználatát elsősorban a megnevezett dolgok és események nyelve; bármely elnevezés tipizálást és általánosítást foglal magában, amely mindig visszavezethető a nyelvi közösség éppen érvényes relevanciáira, melyeknek jegyében a megnevezett dolog elég jelentősnek bizonyult rá, hogy külön nevet kapjon. A tudomány előtti nyelvhasználat voltaképpen kincsestára azoknak a kész, előre gyártott típusosságoknak, jellegzetességeknek, amelyeknek mindegyike társadalmi eredetű, és felderítetlen tartalmuk nyitott horizontját hordozza magával. (Schütz 1950: 392. sk.)

c) *A tudás társadalmi eloszlása*

A tudás társadalmilag oszlik el. A nézőpontok kölcsönösségének generáltéise természetesen megoldja azt a nehézséget, hogy az én tényleges tudásom társam számára csak potenciális tudás, és megfordítva. De a *tényleges*, kéznél levő tudás egyénenként más és más, amivel a köznapi észjárás is számol. Nemesak az a más, *amit*, hanem az is más, *ahogyan* tudják „ugyanazokat” a tényeket az egyének. A tudásnak számtalan világossági, körülhatároltsági, pontossági és megszokottsági fokozata van. William James (1896: I. köt. 221. sk.) pl., mint tudjuk, különbséget tett „felszínes” és „belső” tudás között. Nyilvánvaló, hogy sok mindenről csak puszta ismeretség alapján, bambán tudok, míg más azt is tudja rólok, hogy mitől olyanok, amilyenek, és megfordítva. „Szakemberé” vagyok egy kis területnek, de „laikusként” mozgom sok más területen, és ez másokra is érvényes. (Schütz 1946.) Bárkinek a kéznél levő tudáskészlete élete bármely pillanatában izelt jellegű (structured), a világosság, körül-

határoltság és pontosság különböző fokozatainak zónáival. Az izeltség az éppen érvényesülő relevanciákból fakad, tehát életrajzilag meghatározott. Az idevágó egyéni különbségekre vonatkozó tudás maga is a köznapi tapasztalatok része: tudom, kit milyen típusos körülmények közt kell megkeresnem mint „hozzáértő” orvost vagy ügyvédet. Más szavakkal, a mindennapi életben társaim ismeretségi mezejére, tudásuk kiterjedésére és textúrájára nézve típusosságokat képezek. Közben felteszem, hogy bizonyos relevanciastruktúrák fogják vezérelni őket, mégpedig állandó indítékek (motives) formájában, amelyek sajátos cselekvési mintákra vezetnek, sőt részt vesznek a személyiség kialakításában. Ezt állítva azonban elébe vágunk a társaink megértésére vonatkozó köznapi konstrukciók elemzésének, ami következő feladatunk lesz.⁵

3. A társadalmi világ szerkezete és a köznapi észjárás jegyében történető tipizálódása

Ember vagyok, beleszülettem a társadalmi világba, mindennapi életemet élem benne. Olyannak tapasztalom, mint ami körülveszi a benne elfoglalt helyemet, nyitva áll értelmezéseim és tevéteim előtt, de folyton utal tényleges, életrajzilag meghatározott helyzetemre (biographically determined situation). Csak velem

⁵ Néhány közgazdász kivételével (pl. Hayek 1948) a tudás társadalmi eloszlásának problémája nem részesült az őt megillető figyelemben a társadalomkutatók részéről. Elméleti és empirikus kutatások egészen új területét jelenti, mely valóban megérdemelné a tudásszociológia nevet, mellyel jelenleg kizárólag azt a rosszul definiált diszciplínát illetik, amely magától értetődőnek tekinti a tudás társadalmi eloszlását, melyre maga is épül. Remélhető, hogy a kutatási terület rendszeres tanulmányozása jelentős eredményekkel jár sok társadalomtudományi probléma szempontjából. Ilyenek pl. a társadalmi szerep, a társadalmi rétegződés, az intézményes vagy szervezeti viselkedés, a foglalkozások és hivatások szociológiája, a presztízs és a státusz problémái stb.

magammal kapcsolatban van másokhoz fűződő viszonyaimnak éppen az a sajátos jelentésük, amelyet a „Mi” szóval jelölök; csak „Velünk” kapcsolatban, amelynek középpontjában vagyok, tűnhetsz ki te mint „Te” a többiek közül; és csak „Veled” kapcsolatban, aki hozzám fordulsz, tűnnek ki harmadik személyek „Ők”-ként. Az idő dimenziójában velem, az én pillanatnyi életrajzi állapotommal kapcsolatban vannak „kortársaim”, akikkel kölcsönös cselekvésekbe és reakciókba bocsátkozhatom; vannak „elődeim” is, akikre nem lehetek tevéleges hatással, de akiknek egykori tettei és ezek kimenetele feltárulkozik értelmezésem előtt, befolyásolhatja saját tetteimet; „utódeim” is vannak, akiknek tapasztalására nincs mód, de – többé-kevésbé üres várakozással – hozzájuk igazíthatom tetteimet. Ezek a kapcsolatok mind a bensőségesség és az anonimitás, az otthonosság és az idegenség, az intenzitás és az extenzitás sokszoros fokozatait mutatják. (Schütz 1932; I. még Stonier–Bode 1937: különösen 416.)

A mostani összefüggésben csak a kortársak kölcsönös kapcsolataira (interrelationship) szorítkozunk. Még mindig a köznapitapasztalatról beszéve, alighanem magától értetődőnek tekinthetjük, hogy az ember megértheti embertársát és annak tetteit, továbbá azért tud érintkezni (communicate) velük, mert felteszi, hogy érti a tetteiket; az effajta kölcsönös megértésnek bizonyos korlátai vannak, de sok gyakorlati szempontból kielégítő.

Vannak kortársaim közt, akikkel nemcsak időbeli közösség köt össze, amíg csak kapcsolatunk fennáll, hanem térbeli is. A szóhasználat egyszerűsége kedvéért az ilyen kortársakat „társaknak” (consociates) fogjuk nevezni, a köztük érvényesülő kapcsolatot pedig „face-to-face” kapcsolatnak, de más értelemben, mint Cooley (1909: 3–5. fejezet; valamint Schütz 1945: 371.), és követői; pusztán a társadalmi kapcsolat formális mozzanatát jelöljük a kifejezéssel, amely egyként vonatkozhat egy bensőséges baráti beszélgetésre, illetve idegenek együttlétére egy vasúti kupében.

A térbeli közösség azt jelenti, hogy a külső világ bizonyos

szelvénye egyformán elérhető minden ott-tartózkodó számára, és közös érdeklődésre, relevanciára számot tartó tárgyakat tartalmaz. Kinek-kinek közvetlenül megfigyelhető a másik teste, gesztusai, járása, arckifejezése, és nem csupán mint a külső világ dolgai vagy eseményei, hanem fizionómiai jelentőségükben, vagyis a másik ember gondolatait tükröző voltukban. Az időbeli közösség – amit nemcsak a külső (kronologikus) idő, hanem a belső idő értelmében is kell érteni – azt jelenti, hogy ki-ki részt vesz a másik tovagördülő életében, eleven jelen időben ragadhatja meg a másik gondolatait, miközben azok lépésről lépésre kialakulnak. Ki-ki osztozhat a másik ember jövőbeni várakozásaiban is tervek, remények, szorongások formájában. Egy szóval a társak kölcsönösen involálva (involved) vannak egymás életrajzában; együtt öregsznek; azt lehet mondani, hogy tisztá Mi-kapcsolatban élnek.

Ilyen kapcsolatban, bármennyire tünékeny vagy felszínis is adott esetben, a Másikat mint egyszeri egyéniséget ragadjuk meg (még ha személyiségének csak egyetlen mozzanata lesz is átláthatóvá) a maga egyszeri életrajzi helyzetében (még ha ez csak foszlányokban tárul is eléink). A társadalmi kapcsolatok valamennyi más formájában (még a társak közötti kapcsolatban is a másik énjének [self] fel nem táruló mozzanatai erejéig) a másik ember énjét csak úgy tudjuk megragadni, ha „hipotetikus jelentésbeli megjelenések” is közrejátsszanak (hogy Whitehead korábban idézett megállapítására utaljunk), vagyis ha megalkotjuk magunkban a viselkedés típusos módjára vonatkozó konstrukciót, a háttérben húzódó indítékok típusos mintázatát, a személyiség típusos attitűdjeit, amelyeknek a másik ember és szóban forgó magatartása csupán példánya vagy alesete, miközben az ember is, magatartása is kívül esik a megfigyelhetőség hatókörén. Itt nem fejtethjük ki (Schütz 1932; I. még Stonier–Bode 1937: különösen 416.) teljes tételességében a társadalmi világ szerkezeti felépítését (structuredness), sem azoknak a konstrukcióknak a különféle formáit, amelyek cselekvési struktúrák és személyiségek típusaira vonatkoznak, s melyek nélkül nem ragadhatjuk meg a másik embert és viselkedését. Távol levő

barátomra, A-ra gondolva kialakítom személyiségének és viselkedésének ideáltípusát vele mint társammal kapcsolatos, korábbi tapasztalataim alapján. Amikor bedobok egy levelet a postaládába, számításom szerint ismeretlen, postásoknak nevezett személyek típusos, számomra nem is igen átlátható módon fognak cselekedni, minek eredményeképpen levelem el fog érkezni a címzetthez típusosan ésszerű időn belül. Ha sohasem is találkoztam franciával vagy némettel, megértem, „Miért tart Franciaország Németország újrafelfegyverzésétől”. Betartom az angol nyelvtan egyik szabályát, amivel angolul beszélő kortársaim társadalomilag szentesített viselkedésmintáját követem: hozzájuk kell igazítanom saját viselkedésemet, hogy megértessem magam velük. Végül bármilyen készítmény vagy eszköz azokra az ismeretlen embertársakra utal, akik elkészítették más ismeretlen embertársak számára, típusos célok típusos eszközökkel való elérésére.

És csak néhány példa, ám úgy rendeztem el őket, hogy a kortársak közti kapcsolat, és így a másik embernek és viselkedésének megragadásához szükséges konstrukciók rendre növekvő anonimitása jellemezze őket. Feltűnik, hogy az anonimitás növekedtével eszikken a tartalom teljessége. Minél anonimabb a tipizáló konstrukció, annál távolibb (detached) a szóban forgó egyes ember egyszerűségétől, és annál kevesebb olyan személyiség- és viselkedési minta foglaltatik a típusosságban, amely releváns lehet a kéznél levő szándék szempontjából – amelynek a kedvéért magát a típust kialakítom. Ha különbséget teszünk (szubjektív) személyi típusosságok és (objektív) cselekvésstratégiai típusosságok között, azt mondhatjuk, hogy a konstrukció növekvő anonimitása az utóbbi fölényéhez vezet az előbbivel szemben. A teljes anonimitás állapotában az egyének már fölcserélhetőek, és a cselekvésstratégiai típusosság egy bizonyos „akárkinek” a viselkedésére utal, aki pontosan úgy cselekszik, ahogyan az a konstrukció értelmében típusos.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy eltekintve a társakra jellemző tiszta Mi-kapcsolattól, sohasem ragadhatjuk meg embertársunk egyéni egyszerűségét egyszeri életrajzi helyzete sze-

rint. A köznapi észjárás konstrukcióiban a Másik legfőljebb részleges énként jelenik meg, és még a tiszta Mi-kapcsolatba is csupán személyiségének egy részével lép be. Ez a gondolat több tekintetben is fontosnak tetszik. Simmel⁶ ennek segítségével küzdötte le az egyéni és kollektív tudat közti dilemmát, amelyet Durkheim⁷ oly világosan látott; ez rejlik Cooley-nak (1922: 184.) az én eredetére vonatkozó „tüköreffektusa” mélyén; ez vezette rá George H. Mead-et (1973: 195–209.) az „általános másik” leleményes koncepciójára; végül oroszánrészre volt olyan fogalmak tisztázásában, mint amilyen a „társadalmi funkció”, a „társadalmi szerep” vagy nem utolsósorban a „racionális cselekvés” fogalma.

De ez még nem minden. Miközben megalkotom (construct) a Másikat a maga részleges énjében, típusos szerepek vagy funkciók megvalósítójaként, egyidejűleg lezajlik az öntipizálás folyamata is, mihelyest interakcióba bocsátkozom vele. Nem teljes személyiséggemmel, hanem annak csupán bizonyos rétegeivel vagyok benne egy-egy ilyen kapcsolatban. Miközben definiálok a Másik szerepét, magam is felöltök egy szerepet. Miközben tipizálok a Másik viselkedését, a magamét is tipizálok, amely hozzákapcsolódik az övéhez: utassá, fogyasztóvá, adófizetővé, olvasóvá, járókelővé stb. alakulok át. Éppen ez az öntipizálás az alapja William James (1896: I. köt. 10. fejezet) és George H. Mead (1973: 244–271., továbbá 1932, valamint 1913) különbségtételének a „reaktív én” (I) és a „felépített én” (Me) között a társadalmi én (self) vonatkozásában.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a Másik és a magam tipizálására használt köznapi konstrukciók jelentős részben társadalmi eredetűek, és társadalmi jóváhagyás övezi őket. A csoporton belül a személyi típusosságok és a cselekvésstratégia i (course-of-action) típusosságok zömét – ellentétes értelmű bi-

⁶ Simmel 1973: 211–216. L. még Wolff 1950: a tárgymutatóban „E gyén és csoport” címszónál megjelölt helyek.

⁷ Durkheim álláspontját kitűnően mutatja be Gurvitch: 1950: 6. fejezet, különösen 351–409.; I. még Parsons 1937: 10. fejezet; Benoit-Smullyan 1948; valamint Merton 1949.

zonságok felmerüléséig – magától értetődőnek tekintük, szabályok és receptek afféle készleteként, amely addig kiállta a próbát, és minden jel szerint a jövőben is ki fogja állni. Mi több, a típusos konstrukciók mintái gyakorta olyan viselkedési szabályokként (standard) intézményesednek, amelyeket tradícionális és szokásrököcsök, olykor pedig az ún. társadalmi kontroll, pl. a jogrend szavatol.

4. Cselekvésstratégiai és személyi típusosságok

Most röviden azoknak a cselekvéseknek és társas interakcióknak a mintáit (pattern) kell megvizsgálnunk, amelyek a köznapi érzékszárban a cselekvésstratégiai és személyi típusosságok képzésének szolgálnak alapjául.

a) Cselekvés, terv (project), indíték

A „cselekvés” szó (action) dolgozatunkban olyan emberi magatartást jelöl, amelyet a cselekvő előre kialakít magában (designed), azaz a magatartás előre megfontolt terven alapul. Az „aktus” szó (act) ennek a lezajló (ongoing) folyamatnak a végéreményét, vagyis a bevégzett cselekvést jelöli. A cselekvések lehetnek rejtettek (pl. egy tudományos probléma szellemi megoldásának kísérlete) és szembevetőek, amelyek fogaskerék-szerűen kapcsolódnak a külső világba; végbemerhetnek és elmaradhatnak, a cselekvéstől való szándékos tartózkodás ugyanis maga is cselekvés.

Mindenfajta tervezés (projecting) a jövőbeni magatartás képzésbeli előlegezésével folyik, de a tervezés kiindulópontja nem a cselekvés lezajló folyamata, hanem maga a képzésbeli bevégzett aktus. Magam elé kell idéznem azt az állapotot, amelyet jövőbeni cselekvésem terem, hogy kialakíthassam a jövőbeni cselekvés egyes lépéseit, amelyek éppen ilyen állapotot idéznek majd elő. Képletesen szólva, valamilyen elképzeléssemnek kell

lenni a kész épületről, mielőtt elkészíthetném a tervrajzát. Képzésbeli tehát egy jövőbeni időbe kell helyezkednem, amikor a cselekvésem már bevégeződött. Csak így idézhetem fel képzésbeli az egyes lépéseket, amelyek majd létrehozhatják légyen a jövőbeni aktust. Az eddigi szóhasználat: nem a jövőbeni cselekvést, hanem a jövőbeni aktust előlegezi a terv, mégpedig befejezett jövő időben, *modo futuri exacti*. A tervre jellemző időperspektívának meglehetősen fontos következményei vannak.

I. Későbbi aktusaimra vonatkozó terveim a tervezés idején meglévő, kéznél levő tudásomon alapulnak. E tudásomnak része korábban végrehajtott, a tervezetthez típusosan hasonló aktusaimra vonatkozó tapasztalatom is. Ezért a tervezés különleges idealizációval folyik, azzal, amelyet Husserl az „újra megtehetem” idealizációjának nevezett (1929: 74. szakasz, 167.; 1939: 24. és 51b. szakasz). Ez annak feltételezése, hogy típusosan hasonló körülmények között típusosan hasonló módon cselekedhetem, mint korábban, és típusosan hasonló állapotot fogok előidézni. Világos, hogy ez az idealizáció sajátos konstrukciót mutat. Kéznél levő tudásom a tervezés idején feltétlenül különbözik attól, amely a tervezett aktus végrehajtása után kínálkozik a számomra, ha másért nem, hát azért, mert „megöregedtem” időközben, vagy legalábbis a terv végrehajtása közben szerzett tapasztalataim módosították életrajzi körülményeimet, bővítették tapasztalataim táráit. A „megismételt” cselekvés ilyenformán nem pusztán újbóli végrehajtás. Az első cselekvés, CS'K' körülmények között indult, és Á' állapotot idézett elő. A megismételt cselekvés, CS''K'' körülmények között indult, és várhatóan Á'' állapotot fog előidézni. K'' szükségképpen különbözni fog K'-től, mert az a tapasztalat, hogy CS' sikeresen előidézte Á'-t, már tudáskészlettembe épült, és így részévé vált K''-nek, míg a K'-höz tartozó tudáskészlettem csupán annak üres elképzelését tartalmazta, hogy a dolgok így és így fognak alakulni. Ugyanazért, Á'' különbözni fog Á'-től, mint ahogy CS'' is különbözni fog CS'-től. Azért van ez így, mert mindegyik tag

- K', K'', CS', CS'', Á', Á'' - egyszeri és megismételhetetlen esemény. Csak hogy éppen azok a vonásaik, amelyek szigorú értelemben egyszerivé és megismételhetetlenné tesznek őket, köznapi beszédünk számára kiküszöbölődnek mint kéznél levő szándékomból irreleváns vonások. Amikor az „újra megtehetem” idealizációját végrehajtom, Cs, K és Á csupán mint típusosság érdekel a számomra, minden zavaró tényező nélkül. A konstrukció tehát a zavaró tényezők irrelevánsként való kiiktatását igényli, ami egyébként mindenfajta tipizálásra érvényes.

Mindaz különös fontosságot nyer majd az ún. racionális cselekvés fogalmának elemzése során. Nyilvánvaló, hogy a mindennapi élet szokásos, rutinszerű cselekvései középette éppen a fent leírt konstrukciót alkalmazzuk, amikor recepteket, arany szabályokat követünk, amelyek mind ez idáig beváltak, s amikor gyakorlati anélkül kötünk össze eszközöket és célokat, hogy világos tudomásunk lenne valódi kapcsolatuk felől. A köznapi eljárásban is feltételezeten összefüggő tényekből formálunk világot, amely csakis olyan elemekből áll, amelyeket kéznél levő szándékaink szerint ítélünk relevánsnak.

II. A terv sajátos időtávlat (time perspective) megvilágítja a terv és az indíték közti kapcsolatot. A közönséges szóhasználatban az „indíték” szó két fogalombokrot (sets of concepts) is felölel, amelyeket meg kell különböztetni egymástól.

a) Mondhatjuk, hogy a gyilkos indítéka az áldozat pénzének megszerzése volt. Itt az „indíték” szó azt az állapotot, azt a célt jelöli, amelyet a végrehajtott cselekvés idéz elő. Ezt „azért, hogy” indítéknak (in-order-to motive) nevezhetjük. A cselekvő szempontjából az ilyen indíték a jövőhöz tartozik. A jövőbeni cselekvés által majd előidézett állapot, amely tervének fantáziaképében jelenik meg, „azért, hogy” indítéka a cselekvés véghezvitelének.

b) Mondhatjuk, hogy a gyilkost az indította tette elkövetésére, hogy ilyen vagy olyan környezetben nőtt fel, ilyen vagy olyan gyermekkori élményei voltak stb. Az ilyen indí-

ték, amelyet „(valódi)⁸ azért, mert” indítéknak fogunk nevezni (because motive), a cselekvő szempontjából olyan elmulált élményekre utal, amelyek rábírták, hogy úgy cselekedjék, ahogy cselekedett. „Mert” formájában éppen a cselekvés terve indíttatik (pl. a gyilkos azért öl, mert pénzre van szüksége).

Itt (Schütz 1932; 1. még Stonier-Bode 1937: különösen 416.) nem bocsátkozhatunk az indítékok elméletének részleteibe. De érdemes megjegyeznünk, hogy a cselekvő, aki cselekvéseinek szüntelen folyamata közepette él, mindig csak pillanatnyi cselekvésnek „azért, hogy” indítékát látja maga előtt, vagyis az előidézendő, eltervezett állapotot. Vissza kell tekintenie végrehajtott aktusára, még folyó cselekvésének kezdeti szakaszaira, vagy az aktust befejezett jövő időben előlegező, korábbi tervre, hogy visszamenőleg megragadhassa azt a „mert-indítékot”, amely miatt azt tette, amit tett vagy amit tenni készült. De ekkor a cselekvő már nem cselekszik többé: önmön magának megfigyelője.

Az indítékok e két fajtájának megkülönböztetése sorsdöntően fontos az emberi interakció elemzésében, amelyre most kerítünk sort.

b) Társadalmi interakció (social interaction)

A társadalmi interakció bármely formája a most leírt, a Másik és a cselekvésminta általában vett megértésére irányuló konstrukción alapszik. Vegyük példaként azoknak a társaknak az interakcióját, akik kérdeztetik egymást és felelnek egymásnak.

⁸ A modern nyelvekben „azért, hogy” indítékokat nyelviileg „azért, mert” mondatokkal is ki lehet fejezni. A valódi „azért, mert” indítékokat azonban nem lehet kifejezni „azért, hogy” mondatokkal. Az „azért, hogy” indítékok nyelvi kifejezésének e két lehetősége között bármily fontos is ez más összefüggésben - a következőkben nem teszünk különbséget; kizárólag valódi „azért, mert” indítékokra és nyelvi kifejezésükre korlátozzuk az „azért, mert” indíték vagy „azért, mert” mondat kifejezést.

Kérdésem eltervezésekor előlegezem, hogy a Másik cselekvésemet (pl. azt, hogy kérdő mondatot ejtek ki a számon) kérdésként fogja megérteni, és megértése arra fogja ösztönözni, hogy úgy cselekedjék, hogy viselkedését megfelelő válasznak értssem. (En: „Hol a tinta?” A másik egy asztalra mutat.) Cselekvésem „azért, hogy” indítéka az, hogy megfelelő információt nyerjek, ami ebben a konkrét helyzetben előfeltételezi, hogy „azért, hogy” indítékomban megértése a Másik „azért, mert” indítékává fog válni arra vonatkozóan, hogy „azért, hogy” cselekvést hajlítson végre, mellyel megadja a kívánt információt nekem – feltéve, ha képes és hajlandó erre, amit feltételezek. Előlegezem, hogy ért magyarul, tudja, hol a tinta, és meg fogja nekem mondani, ha tudja stb. Általánosabban szólva, előlegezem, hogy ugyanolyan indítékok fogják őt is vezérelni, amelyek a múltban – kéznél levő tudáskészletem tanúsága szerint – engem és számtalan más embert vezérleltek típusosan hasonló helyzetekben. Példának megmutatja, hogy a közönséges élet legszűzesebb interakciója is köznapi konstrukciók egész sorát előfeltételezi – esetünkben a Másik előlegezett viselkedésére vonatkozó konst-rukciókat –, melyek mind azon az idealizáción nyugszanak, hogy a cselekvő „azért, hogy” indítéka társa „azért, mert” indítékává fog válni, és megfordítva. Ezt az *idealizációt az indítékok kölcsönösségének* fogjuk nevezni (reciprocity of motives). Nyilvánvaló, hogy idealizációnk a nézőpontok kölcsönössége generáltézisének függvénye, hiszen azt foglalja magában, hogy a Másiknak tulajdonított indítékok típusosan azonosak a magam vagy mások indítékaival típusosan hasonló helyzetekben; mindez egybevág igazi (genuine), vagyis társadalmi eredetű, kéznél levő tudásommal.

Tegyük most fel, hogy tintát keresek, hogy megtöltsem a töltőtollamat, hogy megírhattam egy kérvényt bizonyos ösztön-dij iránt, mely, ha megkapom, egész életemet megváltoztathatja. Én, a cselekvő (a kérvényező), és csakis én tudok arról a ter-veimről, hogy ösztöndíjat szerezzek, márpedig éppen ez a végső „azért, hogy” indítéka konkrét cselekvésemnek, éppen ez az az állapot, amelyet elő akarok idézni. Ehhez természetesen lépések

sorozata szükséges (meg kell írni a kérvényt, magam elé kell készítenem az írószközöket stb.), melyek mindegyikét egy-egy konkrét tervhez és „azért, hogy” indítékhoz kapcsolódó cselekvés fogja megvalósítani. Ezek az „al-cselekvések” azonban a teljes cselekvésnek csupán szakaszai, és az általuk megvalósított, köz-beeső lépések csupán eszközök végső célom eléréséhez, amelyet eredeti tervem határozott meg. Eredeti tervem feszítávja (span) fogja egységbe al-cselekvéseim láncát. Jobban megértjük ezt, ha arra gondolunk, hogy az egymással összefüggő rész-cselekvések láncában, ahol mindegyik rész-cselekvés olyan állapotok elérésére hivatott, amelyek csupán „eszközök” egy eltervezett cél eléréséhez, nos, ebben a láncban bármelyik láncszem fel-cserélhető valami mással vagy éppenséggel ki is iktatható anél-kül, hogy ez bármilyen változást idézne elő az eredeti tervben. Ha nem talállok tintát, megírhatom írógéppel is a kérvényemet.

Másféleképpen fogalmazva, csak a cselekvő tudja, „hol van a cselekvésének a kezdete és a vége”, vagyis hogy mi végre fog lezajlani. Terveinek feszítávja határozza meg cselekvése egységét. Társa sem arról nem tud, hogy cselekvését milyen terv előzte meg, sem arról, hogy milyen magasabb egységnek alkotja részét. Ő csak azt a cselekvéstörődékét ismeri, amely megnyilat-kozott előtte, vagyis azt a végrehajtott aktust, amelyet meg-figyelt, esetleg a most is folyó cselekvés korábbi szakaszait. Ha kérdéssem címzettjét később egy harmadik személy megkérdi, mit is akartam tőle, azt fogja felelni, hogy tintát kerestem. Semmi egyebet nem tud terveimről és hátterükről, kénytelen önálló cselekvésegységnek kezelni, aminek tanúja volt. Ahhoz, hogy „megértse”, hogy mit is jelent számomra a tintakeresés, a megfigyelt aktustól elindulva fel kellene építenie az én mö-göttes „azért, hogy” indítékomat, amelynek a kedvéért azt tettem, aminek tanúja volt.

Most már világos, hogy egy cselekvés jelentése szükségképpen más *a)* a cselekvő számára; *b)* annak a személynek a számára, aki interakcióban áll vele, és így bizonyos, vele közös relevanciái és szándékai vannak; és *c)* a megfigyelő számára, aki nincs vele ilyen kapcsolatban. Ez a tény fontos következménnyel is

jár. Először azzal, hogy a köznapi gondolkodásban csupán *esély* számunkra, hogy kéznél levő szándékunknak megfelelő mértékben megértjük a Másik cselekvését; másodsor pedig azzal, hogy ezen esély növelése érdekében azt a jelentést kell fűrkészniünk, amely a cselekvő számára érvényesül a cselekvésben. A „jelentések szubjektív interpretációjának” tétele ilyenformán, mert ilyen szerencsétlen néven ismeretes ez a tétel, nem csupán Max Weber⁹ szociológiájában vagy általában a társadalomtudományok módszertanában bukkan elő, hanem a köznapi tapasztalásban is – mint a cselekvésstratégiai típusosságok képzésének egyik elve.

A jelentések szubjektív értelmezése azonban csak úgy lehetséges, ha feltárjuk azokat az indítékokat, amelyek meghatároznak egy adott cselekvésstratégiát. Ha összekötünk egy cselekvésstratégiai típusosságot a cselekvő mögött, típusos indítékaival, elérkezünk a személyi típusosságok képzéséhez. Ezek többé-kevésbé anonimok, s így többé-kevésbé tartalmatlanok lehetnek. A társak közti Mi-kapcsolatban a Másik-cselekvésstratégiája, ennek indítékai (már amennyire megnyilvánulnak), és a Másik személyisége (már amennyire ez részt vesz a megnyilvánuló cselekvésben) közvetlen élményben adódhat át (shared), és a most leírt típusosságok az anonimitás nagyon alacsony fokát, a telítettségnek pedig igen magas fokát tanúsítják. Ha nem társak, hanem csupán kortársak cselekvésstratégiáiról alkotunk típusosságokat, a többé-kevésbé anonim cselekvőknek egész készletrevaló, feltételezeten állandó (invariant) indítékok tulajdonítunk, amely elképzelésünk szerint cselekvéseiket vezérli. Már maga ez a készlet (set) is a Másik viselkedésére vo-

⁹ Max Weber 1947: 9., 18., 22., 90. Különösen: »Cselekvésnek« kell nevezni minden olyan emberi viselkedést..., amellyel a cselekvő vagy a cselekvők valamilyen szubjektív *értelme*t kapcsolnak össze. »Társadalmi« cselekvésnek viszont az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő (vagy a cselekvők) által vélt értelme szerint számot vet mások viselkedésével, és ahhoz igazodik.» Weber 1967: 41. L. Parsons 1937: különösen 82. sk., 345–347., 484. sk.; Kaufmann 1944: 166. sk.

natkozó, típusos várakozásainak terméke, amelyet társadalmi szerep, funkció vagy intézményes viselkedés néven gyakran elemeztek. A köznapi gondolkodásban az ilyen konstrukciónak különös jelentősége van olyan cselekvések megtervezésében, amelyek kortársaink (nem társaink) viselkedésére irányulnak. Funkciói a következők lehetnek:

1. Magától értetődőnek veszem, hogy cselekvésem (mondjuk az, hogy a felbélyegzett, helyesen címzett borítékot a postadobába dobom) anonim embertársaimat (postásokat) arra indít, hogy típusos cselekvéseket végezzenek (kezeljék a leveleket), összhangban típusos „azért, hogy” indítékokkal (hogy elvégezzék foglalkozásukból adódó kötelemeket), ami azzal az eredménnyel jár, hogy az általam eltervezett állapot (a levélnek a címzethez való, ésszerű időn belüli való megérkezése) elkövetkezzék. 2. Azt is magától értetődőnek veszem, hogy a Másik cselekvésstratégiai típusosságáról alkotott képzetem minden lényeges vonást illetően megegyezik saját öntipizálásával, amelybe az ő anonim ügyfele, vagyis az én típusos viselkedésemről típusos és feltételezeten állandó indítékok alapján megalkotott, típusos konstrukciója is beletartozik. („Aki helyesen címzett és felbélyegzett borítékot dob a postadobába, annak feltehetően az a szándéka, hogy a levél bizonyos időn belül eljusson a címzett-hez.”) 3. Mi több, saját öntipizálásom jegyében – vagyis ha magamra öltöm a postaszolgálat ügyfelének szerepét – olyan típusos módon kell elterveznem cselekvésemet, ahogyan szerintem egy típusos postai alkalmazott várja el egy típusos ügyfélől. A kölcsönösen egymásba fonódó viselkedésminták efféle konstrukciója voltaképpen nem más, mint kölcsönösen egymásba fonódó, feltételezeten állandó, „azért, hogy” és „azért, mert” indítékok konstrukciója. Minél intézményesebb vagy szabványosabb az ilyen viselkedésminta, azaz minél tipizáltabb a törvények, szabályok, rendelkezések, szokások, szokáscelemek stb. társadalmi jóváhagyása értelmében, annál nagyobb az esélyem arra, hogy saját öntipizáló viselkedésem a kívánt állapotokat fogja előidézni.

c) *A megfigyelő*

Jellemeznünk kell még a megfigyelő különleges helyzetét, ő ugyanis nem vesz részt az interakciós mintákban. Indítékai nem fonnódnak egybe a megfigyelt személy(ek)ével; „rájuk hangolódik” ugyan, de azok nem órá. Más szóval a megfigyelő nem veszi ki a részét azokból a bonyolult tükröződésekben, amelyeknek a jóvoltából a kortársak közt folyó interakciók során a cselekvő „azért, hogy” indítékai partnere számára mint saját „azért, mert” indítékai válnak érthetővé, és megfordítva. Éppen ez a tény képezi a megfigyelő „kivülállásának”, „távolságának” alapját. Őt nem érintik a cselekvők reményei és félelmei, hogy megértik-e egymást, elérik-e céljaikat az indítékek összefonódása útján. Az ő relevancia-rendszere különbözik az érintett felektől, ami azt eredményezi, hogy egyszerre többet is és kevesebbet is lát, mint a cselekvők. De mindenképpen a cselekvők cselekedeteinek csupán megnyilvánuló töredékei tárulkoznak fel megfigyelése számára. Hogy megértse őket, fel kell használnia azt a saját tudását, amely típusosan hasonló körülmények között zajló, a mostanihoz típusosan hasonló körülmény mintákra vonatkozik, tovább a cselekvés menetének abból a szelvényéből kell kikövetkeztetnie a cselekvők indítékait, amely történetesen megfigyelhető. A megfigyelő konstrukciói ennél fogva különböznek az interakció résztvevőinek konstrukcióitól, ha másért nem, hát azért, mert a megfigyelő szándéka különbözik a cselekvőkétől, és emiatt a szándékokhoz csatolt relevancia-rendszerek is különböznek. Van rá némi esély, és ez az esély sok gyakorlati szempontból elégséges, hogy a mindennapi élet megfigyelője meg tudja ragadni a cselekvők aktusainak szubjektív jelentését. Annál nagyobb ez az esély, minél anonimabb és szabványosabb a megfigyelt viselkedés. A társadalomkutatónak, vagyis az emberi kölcsönviszony-minták megfigyelőjének a konstrukcióalkotás sajátos módszereit kell kifejlesztenie, hogy biztosítsa alkalmazhatóságukat annak a szubjektív jelentésnek az értelmezésére, amellyel a megfigyelt aktusok rendelkeznek a cselekvők számára. Ezen eszközök közül különösen fontosak

számunkra az ún. racionális cselekvésekről alkotható modell-konstrukciók. Először a „racionális cselekvés” kifejezésnek a mindennapi élet köznapi tapasztalatában használatában lehetséges jelentését fogjuk megvizsgálni.

III. RACIONÁLIS CSELEKVÉS A KÖZNAPI TAPASZTALÁSBAN

A közbeszéd nem tesz éles különbséget a magatartás értelmes, ésszerű és racionális változatai között (sensible, reasonable, rational). Mondhatjuk, hogy valaki értelmesen járt el, ha indítéka és cselekvésstratégiája érthető számunkra, cselekvőtársai vagy megfigyelői számára. Ez áll elő akkor, ha cselekvése összhangban van azokkal a társadalmilag jóváhagyott szabályokkal és receptekkel, amelyek típusos problémáknak típusos eszközökkel és típusos célok érdekében történő megoldására vonatkoznak. Ha én, ha mi vagy ha „bárki, aki közülünk való” típusosan hasonló körülmények közt találná magát, hasonlóan járna el. Az értelmes viselkedés azonban nem előfeltételezi, hogy a cselekvőnek teljes áttekinthetése volna saját indítékai vagy az eszköz-cél viszonyok fölött. Megsértőnkkel szembeni, hevesen indulatos reakciónk értelmes, éppen az ilyen reakciótól való tartózkodás ostoba dolog. Ha egy cselekvés értelmes a megfigyelő számára, és ráadásul feltehetően több cselekvésstratégia közötti gondos választás eredménye, akkor ésszerűnek nevezhetjük még akkor is, ha magától értetődőnek vett hagyományos vagy szokásos mintákat követ. A racionális cselekvés azonban feltételezi, hogy a cselekvő tisztán és világosan áttekinthetse¹⁰

¹⁰ Nyilvánvaló, hogy Leibniznek ez a követelménye rejlik a téma sok kutatójának racionalitásfelfogása mögött. Logikus és nem logikus cselekvéseket megkülönböztetve Pareto pl. az előbbiek számára előírja, hogy ne csupán a cselekvés végrehajtója, hanem más, nagyobb tudású személyek, pl. a kutatók szempontjából is logikusan kössenek össze eszközöket célokkal (Pareto 1935: különösen I. köt. 150.

a célokat, eszközöket és mellékkövetkezményeket: „racionálisan egybeveti az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékkövetkezményekkel, s végül a különböző lehetséges célokat egymással: tehát semmi esetre sem cselekszik affektíven (kiváltképpen nem emocionálisan) vagy tradicionálisan.”¹¹

Az értelmes, észszerű és racionális cselekvés e nagyon kezdetleges meghatározásai azon a nyelven szólnak, amelyen mindennapi életünkben mások cselekvéseit a köznapi észjárásunkkal

sk. szakaszok). Az objektív és szubjektív szándékoknak tehát egybe kell vágniuk. Talcott Parsons professzor hasonló elméletet fejt ki (1937: 58.). Pareto azonban megengedi (1935: I. köt. 150. szakasz), hogy szubjektív szemszögből szinte minden emberi cselekvés a logikus osztályba tartozik. Howard Becker professzor úgy vélekedik (1950), hogy (előnyösen) racionálisnak mondható az a cselekvés, amely teljes egészében olyan eszközökre épül, amelyeket a cselekvő egyértelműnek gondolt célok elérésére megfelelőeknek tart.

¹¹ Weber 1967: 56. A racionális cselekvés jellemzése a racionális cselekvések két Max Weber-i típusa közül (i. m. 55.) az egyikre, az ún. „célracionális” cselekvés típusára támaszkodik, melyet Parsons „különálló (discrete) célok rendszeréhez racionálisan igazodó cselekvésnek” fordít. Mellőzzük itt a racionális cselekvések második Max Weber-i típusát, az ún. „értékrationális” cselekvését, mely Parsons fordításában „abszolút értékhez racionálisan igazodó cselekvést” jelent, mert a két típus közti különbséget a jelen összefüggésben a cselekvéstervhez mint olyanhoz elvezető „azért, mert” indítékok két típusának különbségévé lehet redukálni. A „célracionális cselekvés” azt feltételezi (implies), hogy tervek hierarchikus rendszeréből (plan) több cselekvésstratégiát is választani lehet, s a választásnak racionálisnak kell lennie; „értékrationális cselekvés” során nincs szó egyformán kínálkozó cselekvéstervekről a tervek hierarchikus rendszerén belül. A terv készen adott (taken for granted), de vannak alternatívák az eltervezett állapot kieszközlésében, s ezeket racionális választás határozza meg. Parsons helyesen mondja (1937: 115. és 38. lábjegyzet), hogy szinte lehetetlen angolra fordítani a „célracionális” és „értékrationális” kifejezéseket, de az ő körülíró fordítása már Weber elméletének interpretációját is magában foglalja, s fontos szempont elhomályosít, ti. sem *különálló* célokról nincs szó a célracionális, sem pedig *abszolút* értékéről az értékrationális esetében. (Parsons saját elméletét I. Weber 1947: bevezető tanulmányában, 16 ssk.)

értelmezzük, de jellemző módon nemesak arra a magától értetődőnek vett tudáskészletre utalnak, amely a cselekvés megfigyeljének és csoportjának (in-group) birtoka, hanem a cselekvő szubjektív nézőpontjára is, vagyis arra a kéznél levő tudáskészletre, amely számára a cselekvés végrehajtásakor kínálkozik. Ez több nehézséget is magában foglal. Mint láttuk, először is életrajzi helyzetünk határozza meg a kéznél levő problémát és ezzel a relevanciák rendszerét, amelyekből kiindulva típusosságokba rendezzük a világ különféle aspektusait. Szükségszerű tehát, hogy a cselekvő tudáskészlete különbözzék a megfigyelőtől. Még a nézőpontok kölcsönösségének generáltéize sem küszöbölheti ki ezt a nehézséget, mert előfeltételezi, hogy mind a megfigyelt(ek), mind a megfigyelő(k) közösen birtokoljanak egy olyan relevancia-rendszert, amely eléggé egyöntetű szerkezetű és tartalmú a szóban forgó gyakorlati szándék szempontjából. Ha ez nem így van, akkor a cselekvő szempontjából tökéletesen racionális cselekvésstratégia irracionálisnak (non-rational) tűnhet mások vagy a megfigyelő számára, és megfordítva. Akár esőtáncsal, akár a felhőknek ezüst-joddal való permetezésével kívánunk esőt fakasztani, ezeket a hopi indián vagy a modern meteorológus szempontjából racionális cselekvéseket egyként irracionálisnak ítélte volna bármelyik meteorológus húsz évvel ezelőtt.

Másodsor, még ha a szubjektív nézőpontra szűkítjük is vizsgálódásunkat, meg kell határoznunk, a „racionális” szónak az ésszerűségre utaló jelentése vajon más-e akkor, ha elmúlt

Problémánk szempontjából a racionális cselekvések két típusa közötti különbségnél sokkalta fontosabb a racionális cselekvés mindkét típusa, illetve a tradicionális és affektív cselekvések közti különbség. Ugyanez érvényes a Howard Becker-javasolta módosításra is (1950: 22. sk.), melynek értelmében bármely társadalom tagjai négy „eszköztípust” vesznek igénybe céljaik elérése érdekében: 1. előnyös racionálitást, 2. szentesített racionálitást, 3. tradicionális irracionálitást és 4. affektív irracionálitást. Míg Weber és Parsons racionálitásfogalma a célokra is kiterjed, Becker pusztán eszközök típusairól beszél.

aktusaimra vagy pedig eljövendő cselekvésstratégiám kialakítására vonatkozatom? Első pillantásra hatalmasnak tetszik a különbség, hiszen amit megtettem, azt nem lehet visszacsinálni, még ha lehet is módosítani vagy kiküszöbölni az előidézett állapotot valamilyen ellenintézkedéssel. Elmúlt aktusaimmal kapcsolatban egyszerűen nincs választásom. Bármit előlegeztem is bizonyos feltételes módon, amikor megterveztem elmúlt cselekvésemet, ez vagy megvalósult, vagy sem, cselekvésem kimenetelével. Ugyanakkor minden jövőbeni cselekvést az „újra megtehetem” idealizációjával tervezek el, ami vagy kiállja, vagy nem állja ki a próbát.

A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy még akkor is, amikor elmúlt cselekvéseink ésszerűségét mérlegetjük, minden esetben a cselekvések eltervezése idején kéznél levő tudásunkból indulunk ki! Ha visszamenőleg úgy találjuk, hogy amit akkor, az akkori körülményekhez képest ésszerű cselekvésstratégiának láttunk, kudarcot vallott, különféle hibákban maraszalhatjuk el saját magunkat: tévesen vagy hiányosan mértük fel az akkor fennálló körülményeket; nem láttunk előre bizonyos későbbi fejleményeket stb. Azt azonban nem fogjuk mondani, hogy ésszerűtlenül cselekedtünk.

Mindkét esetben, mind elmúlt, mind pedig jövőbeni cselekvéseinkkel kapcsolatban az ésszerűsége vonatkozó ítéletünk a cselekvésstratégia tervére, pontosabban több cselekvési terv közötti választásunkra utal. Mint másutt megmutattuk (Schütz 1951b), bármely jövőbeni cselekvés eltervezése legalább két magatartásmódozat közti választást feltételez, nevezetesen hogy végrehajtsuk-e a tervezett cselekvést vagy álljunk el tőle.

Bármelyik választható alternatívát, mint azt Dewey fejtegeti (Dewey 1930: 190.), képzeletileg el kell játszani (rehearsed), hogy a választás és a döntés lehetséges legyen. Akkor lesz szigorú értelemben racionális ez a mérlegelés, ha a cselekvő tisztán és világosan számol minden egyes választható cselekvésstratégia következő elemeivel:

(a) azzal a konkrét állapottal, amelyben az eltervezett cselekvés elindul. Ehhez elég pontosan definiálnia kell a cselekvőnek

a fizikai és szociokulturális környezetben elfoglalt életrajzi helyzetét.

(b) Azzal az állapottal, amelyet eltervezett cselekvése fog előidézni, vagyis annak céljával. Mivel azonban nem létezik elszigetelten egyetlen terv sem (terveim bármely pillanatban tervek egész rendszerébe integrálódnak, amely aztán egész élettellemmel kapcsolatos tervembe integrálódnak),* célok sem léteznek elszigetelten. Hierarchikus, kölcsönösen összefüggő rendbe sorolódnak, és egyiknek az elérése kihathat a másikra. Ezért tisztán és világosan kell ismernem, milyen helyet tölt be tervem a többi tervem hierarchikus rendjében (vagy azt, hogy mi az elérendő cél összefüggése más céljaimmal), egyiknek a másikhoz viszonyított összeférhetőségét, egyiknek a másikra tett lehetséges hatását, egyszerűen azt, amit Max Weber (1967: 56.) az eljövendő cselekvés származékos eredményének nevezett.

(c) Azokkal a különféle eszközökkel, amelyek a meghatározott cél eléréséhez szükségesek, előteremtésük, megszerzésük lehetőségeivel, felhasználásuk ajánlatosságának fokával, azzal, hogy ugyanezeket az eszközöket esetleg más célok elérésére is alkalmazni lehet, és hogy a választott eszközök mi módon férnek össze más tervek megvalósításához szükséges, más eszközökkel.

A bonyodalmak jelentősen fokozódnak, ha a cselekvőnek valamely racionális cselekvésre vonatkozó terve feltételezi egy másik embert, mondjuk egy társ racionális cselekvését vagy reakcióját is. Effajta cselekvés eltervezésekor nemcsak azzal kell tisztán és világosan számot vetnem, hogy mit jelent a kiinduló szituáció az én számomra, hanem azzal is, hogy mit jelent a Másik számára. Mi több, meglehetősen valószínű kell legyen az is, hogy a Másik rám fog hangolódni, és elég relevánsnak fogja érezni cselekvésemet ahhoz, hogy annak „azért, hogy” indítékát a saját „azért, mert” indítékának tekintse. Ha így áll, akkor meglehetősen valószínű kell legyen, hogy a Másik meg-

* Az eredeti szöveg különbségéttele „project” és „plan” között magyarul visszaadhatatlan. - A ford.

értsen, ami racionális kölcsönkapcsolat esetén azt jelenti, hogy cselekvésemet racionális módon racionális cselekvésként fogja értelmezni, és arra racionális módon fog reagálni. Ha feltesszük, hogy ez történik, akkor arra is gondolnunk kell, hogy elég tisztán és világosan fogja ismerni tervemet és annak a többi tervem rendjében betöltött helyét (legalábbis amennyire az szembetűnő cselekvéseimből elé rajzolódik), továbbá ismerni fogja idevágó relevancia-rendszeremet is; másrésztől az ő kéznél levő tudás-készletének szerkezete és terjedelme mérvado hányadát tekintve lényegileg hasonló lesz az enyémhez, és ha nem is fogják átfedni egymást relevancia-rendszerünk, legalább részben illeszkedni fognak egymáshoz. Ha pedig tervem készítése közben feltételezem, hogy a Másik racionális módon fog eltervezett cselekvésemre reagálni, akkor felteszem azt is, hogy válaszában eltervezése közben ő is tisztán és világosan számolni fog reakciójának előbb említett, *a*) és *c*) elemével. Következésképpen, ha olyan racionális cselekvést tervezek, amely megkívánja, hogy a magam és a másik cselekvésindítékai egymásba fonódjanak (pl. azt akarom, hogy tegyen meg valamit számomra), akkor – különös tüköreffektus révén – elégséges tudással kell rendelkeznem arról is, hogy ő mit tud (még hozzá az én kéznél levő szándékomhoz kapcsolódva), az ő tudása pedig, mint azt felteszem, arra is ki fog terjedni, hogy mit tudok én magam. Ez egy *eszményien* racionális interakció feltétele, hiszen effajta kölcsönös tudás híján sehogy sem tudnám „racionálisan” megtervezni célomnak a Másik együttműködésével vagy reakciójával történő elérését. E kölcsönös tudásnak ráadásul tisztának és világosnak kell lennie; nem elegendő többé-kevésbé üresen elképzelnem, miként fog viselkedni a Másik.

Úgy tűnik, hogy ilyen körülmények között még társak racionális társadalmi interakciója is kivihetetlen. Mégis ésszerű válaszokat kapunk ésszerű kérdésekre, parancsainkat végrehajtják, rendkívül „racionalizált” tevékenységeket végzünk gyárakban, laboratóriumokban és irodákban, salkozunk egymással, egyszóval könnyedén elboldogulunk a többi emberrel. Hogyan lehetséges ez?

Két különböző válasz kínálja magát. Először, ha társak interakciójáról van szó, feltételezhetjük, hogy egymás zajló életében való kölcsönös részvételük, elképzeléseik közös volta, mely annyira jellemző a tiszta Mi-vizonyra, máris elégséges feltételeket teremt a fent elemzett racionális interakcióhoz. Am éppen a tiszta Mi-kapcsolat visz irracionális mozzanatokkal a társak közötti kölcsönkapcsolatokba. A második válasz nem csupán társak, hanem általában kortársak kölcsönkapcsolatára vonatkozik. Az emberi interakciók racionalitását azzal a ténnyel magyarázhatjuk, hogy mindkét cselekvő olyan szabványokhoz (standards) igazítja cselekvéseit, amelyeket saját csoportjuk (mint társadalmilag jóváhagyott magatartási szabályokat kezel: normákra, a jó magaviselet erkölcsére, illemszabályokra gondolunk, meg a munkamegosztás egy bizonyos váltójában divó szervezeti keretekre, a sakkjáték szabályaira stb. De e társadalmilag jóváhagyott szabványoknak sem eredetét, sem kihatását nem értelmezzük „racionálisan”. Tradíciók vagy szokás-cselekvések alapján magától értetődőnek fogadjuk el őket, és innen folyó viselkedésünk értelmes vagy akár ésszerű lesz, mint e szabályokat korábban meghatároztuk, de nem lesz feltétlenül racionális. Mindenesetre semmiképpen nem lesz „eszményien” racionális, e fogalom minden egyes, imént elemzett követelményét kielégítően.

Ezért le kell szűrünk, hogy a köznap i észjárás szintjén a „racionális cselekvés” mindig típusossági konstrukciók kérdéssé nem tett, meghatározatlan keretében zajló cselekvés. A konstrukciók a szóban forgó, magától értetődőnek tekintett környezetre, indítékokra, eszközökre és célokra, cselekvésstratégiákra vonatkoznak, amelyeket azonban nem csupán a cselekvő tekint magától értetődőnek, hanem – feltételezése szerint – a többi ember is. E konstrukciókból össze tevődő keretből mint meghatározatlan horizontból csupán néhány olyan elemösszeség (sets of elements) emelkedik ki, amely tisztán és világosan meghatározható. A racionalitás köznap i észjárásból folyó fogalma éppen ezekre az elemekre utal. Azt mondhatjuk tehát, hogy a cselekvések ezen a szinten legfőjebb részben racionáli-

sak, és hogy a racionalitásnak számos fokozata van. Pl. az a feltételezésünk, hogy a velünk interakcióban álló ember tisztában van az interakció racionális elemeivel, sohasem emelkedhet az „empirikus bizonyosság” szintjére (ez „visszavonásig”, el-lenkező értelmű bizonyosságok beérkezéig” fennálló bizonyosság) (Husserl 1939: 77. szakasz, 370.), hanem az eshetőség, vagyis a szubjektív valószínűség jegyeit hordozza, szemben a matematikai valószínűséggel. Minduntalan „lehetőségeket használunk ki”, „kockáztatunk”, s ez reményeinkben és féltreimünkben is kifejeződik, mert ezek csupán szubjektív folyamányai (corollaris) tervezett interakcióink kimenetelével kapcsolatos, alapvető bizonytalanságunknak.

Természetesen minél szabványosabb az érvényesülő cselekvési minta, és minél anonimabb, annál nagyobb a személyközi viselkedés összhangjának és így sikerének a szubjektív valószínűsége. Am – és ez a köznapi észjárás szintjén vizsgált racionálisitás paradoxona – minél szabványosabb a minta, annál kevésbé elemezhető a mögöttes elemek a köznapi gondolkodás számára a racionális áttekintés értelmében.

Mindéz a racionalitás ismérvének a mindennapi élet gondolkodásában és az itt felmerülő konstrukciókban használatos változata. A racionalitás fogalmának teljes jelentősége azokban az interakciós modellekben bontakozik ki, amelyeket a társadalomtudósok alkotnak tudományuk módszereitől meghatározott követelményekkel összhangban. Hogy ezt világossá tegyük, először az effajta tudományos konstrukciók alapvető sajátosságát kell megvizsgáljunk, illetve e képzeteknek a társadalmi világ „valóságához” fűződő viszonyát, mégpedig abban az értelemben érte a „valóság” szót, ahogyan ez a mindennapi élet köznapi gondolkodása előtt megnyilatkozik.

IV. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK GONDOLATTÁRGY-KONSTRUKCIÓI

1. A szubjektív interpretáció tétele

Aligha vita tárgya társadalomtudósok között, hogy a társadalomtudományok tárgya az emberi viselkedés, ennek formái, szerveződése, termékei. Eltérő vélemények vannak azonban arra nézve, hogy az emberi viselkedést ugyanúgy kell-e tanulmányozni, mint ahogyan a természettudós tanulmányozza a maga tárgyát, vagy pedig a társadalomtudomány célja annak a „társadalmi valóságnak” a magyarázata, ahogyan azt a társadalmi világban mindennapi életét élő ember tapasztalja. Jelen dolgozat bevezető szakaszában próbáltuk megmutatni, hogy a két álláspont összeegyeztethetetlen egymással. A következő lapokon azt fogjuk kifejtetni, hogy a társadalomtudományoknak az emberi magatartással és ennek a társadalmi valóságban, a köznapi észjárással történő értelmezésével kell foglalkozniuk, ide érve a korábbi szekciókban tárgyalt tervek és indítékok, relevanciák és konstrukciók egész rendszerének az elemzését, amely szükségképpen a szubjektív nézőpontra támaszkodik, nevezetesen a cselekvésnek és környezetének a cselekvő fejével történő értelmezésére. Mivel a szubjektív interpretáció tétele, mint láttuk, vezérelve a köznapi tapasztalatban folyó cselekvésstratégiai típusosságképzésnek, a „társadalmi valóság” megragadására törekvő társadalomtudománynak is magáévá kell tennie ezt az elvet.

Első pillantásra mégis úgy tetszik, hogy kijelentésünk ellenében áll még a legfejlettebb társadalomtudományok régtől kialakult módszerével is. Vegyük a modern közgazdaság példáját. Nem az árak „viselkedését” tanulmányozzák a közgazdászok a piaci helyzetben leledző emberek viselkedése helyett? Talán nem keresleti görbéket vizsgálnak ahelyett, hogy a közgazdasági szubjektumok jövőre vonatkozó elképzeléseit vizsgálnák, ame-

lyeknek a görbék csupán szimbólumai? Olyan témákat, mint „megtakarítások”, „tőke”, „üzleti ciklus”, „bérek”, „munkanélküliség”, „szorzók”, „monopóliumok”, sikeresen boncolgatnak abban a tudatban, hogy ezek a jelenségek teljességgel különválaszthatók a közgazdasági szubjektumok bármínemű tevékenységétől, és még kevésbé bocsátkoznak azoknak a szubjektív jelentésszerkezeteknek a vizsgálatába, melyeknek jegyében tevékenységeik megjelennek előtűnik. A modern közgazdasági elméletek vívmányai láttán dőreség volna tagadni, hogy elvont fogalmi sémák nagyon jól beválhatnak sok probléma megoldására. Hasonló példákat lehetne hozni szinte az összes többi társadalomtudomány területéről. A közelebbi vizsgálat azonban feltárja, hogy az elvont fogalmi séma semmi egyéb, mint afféle intellektuális gyorsírási jel, és a szóban forgó emberi cselekvések szubjektív elemeit vagy magától értetődőnek tekintik, vagy irrelevánsnak az éppen kéznél levő tudományos szándék – vagyis a vizsgált probléma – szempontjából, és emnélfogva ezektől el is tekintenek. Ha helyesen értelmezzük a szubjektív interpretáció tételét, akár a közgazdaságra, akár a többi társadalomtudományra vonatkoztatjuk azt, akkor csupán annyit mond, hogy mindig *módunkban áll* – és bizonyos célokhoz *kötelesek is* *vágyunk* – hivatkozni a társadalmi világban élő szubjektumok tevékenységeire, illetve azoknak a cselekvőktől származó értelmezésére terveik, hozzáférhető eszközök, indítékok, relevanciák stb. rendszerei alapján.¹²

Am ha ez igaz, két további kérdés vár megválaszolásra. Először, a korábbi elemzésekből láthattuk, hogy az a szubjektív jelentés, amellyel egy cselekvés rendelkezik a cselekvő számára, egyszeri és egyéni, hiszen a cselekvő egyszeri és egyéni életrajzi helyzetéből fakad. Hogyan lehetséges akkor a szubjektív jelentés tudományos megragadása? Másodszor, bármely tudományos tudásrendszer jelentésszefüggése (meaning context) objektív tudásnak mondható, mely közösen hozzáférhető minden egyes

¹² Ludwig von Mises joggal adta „Közgazdasági értékezésének” az „emberi cselekvés” címet (1962, második, átdolgozott kiadás). L. még Hayek 1952: 25–36.

kolléga számára, azok ellenőrzésének van alávetve, vagyis igazolható, érvényteleníthető, cáfolható általuk. Akkor hát hogyan lehet objektív tudásrendszerrel szubjektív jelentésszerkezeteket megragadni? Nem paradoxonnal állunk szemben?

Minkét kérdést megnyugtatóan megválaszolja néhány egyszerű megfontolás. Ami az első kérdést illeti, tudjuk Whitehead-tól, hogy minden tudománynak meg kell alkotnia saját gondolatlattárgyait, amelyek túllépnek a köznapra gondolkodás gondolat-tárgyain.¹³ A társadalomtudományokban alkotott gondolatlattárgyak nem egyszeri szituációkban egyszeri aktusokat végző egyszerű egyénekkel foglalkoznak. Sajátos módszertani eszközökkel, amelyeket mindig leírunk, a társadalomtudós az egyszeri eseményekre és történésekre vonatkozó, köznapra gondolatlattárgyakat úgy helyettesíti, hogy modellt alkot a társadalmi világ egy szelvényéről, amelyben csakis olyan tipizált események fordulnak elő, amelyek a tudós pillanatnyi vizsgálati problémája szempontjából mérvadoók. Minden egyéb, ami a társadalmi világban előfordul, irrelevánsnak minősül mint esetleges „adat”, amelyet megfelelő módszertani technikákkal, így pl. „minden más körülmény azonosságát” feltételezve¹⁴, ki kell küszöbölni. Meg lehet alkotni a társadalmi világ egy szelvényének modelljét úgy is, hogy típusos emberi interakciós mintát arra nézve, majd elemezni lehet ezt a típusos interakciós mintát arra nézve, hogy mit jelent cselekvők személyi típusai számára, akik vélelmezhetően megvalósítják vagy megvalósították.

A második kérdéssel már komolyabban kell szembenézni, mert a társadalomtudományok legjellegzetesebb problémája éppen olyan módszertani eszközök kidolgozása, amelyekkel objektív és verifikálható ismereteket lehet szerezni szubjektív jelentésszerkezetekről. Hogy ezt világossá tegyük, röviden fonolóra kell vennünk a tudósnak a társadalmi világhoz fűződő, sajátos beállítódását.

¹³ L. e tanulmány bevezető szakaszának I. 2. részét.

¹⁴ A fogalomra nézve I. Kaufmann 1944: 84. skk. és 213. skk.; a „tudományos helyzetre” nézve pedig 52., és 4. lábjegyzet a 251. oldalon.

2. A társadalomtudós mint különböző (disinterested) megfigyelő

A társadalomtudós beállítódása a társadalmi világ különböző megfigyelőjének beállítódása. Nincs érintve a megfigyelt helyzettől, melynek érdekessége számára nem gyakorlati, hanem kognitív jellegű. Ez nem saját tevékenységeinek színtere, hanem csupán szemlélődésének tárgya. Nem cselekszik itt a kimenetel lázában égve, reménykedve vagy rettegve, hogy milyen következményekkel jár cselekvése, hanem ugyanazzal a tárgyilagossággal nézelődik, amellyel a természettudós tekint a laboratóriumának történéseire.

Néhány szóval el kell itt oszlatni egy lehetséges félreértést. Mindennapi életében természetesen a társadalomkutató is ember, aki embertársai közt él, sok szál fűzi hozzájuk s azokat hozzá. Maga a tudományos tevékenység is a társadalmi eredetű tudás hagyományában zajlik, más tudósokkal való együttműködésen alapul, kölcsönös megerősítést, kritikát igényel, és társadalmi interakciók keretében adható csak tovább. Amennyire társadalmi alapokon nyugszik a tudományos tevékenység, úgy ágyazódik be az összes többi tevékenységbe, amely a társadalmi világban folyik. A tudománnyal és tudományos kérdésekkel a társadalmi világ közegében foglalkozni egészen más dolog, mint az a sajátos tudományos beállítódás, amelyet a tudósnak fel kell öltenie tárgya irányában, és mi éppen ezzel az utóbbival szándékozunk foglalkozni a következőkben.

Amikor a mindennapi élet társadalmi világának köznapi értelmezését (common-sense interpretation) elemeztük, kitéjt, hogy miként határozza meg a természetes beállítódás ember (man within the natural attitude) élettrajzi helyzete bármely pillanatban kéznél levő szándékait. A felmerülő relevancia-rendszerek kiemelnek bizonyos tárgyakat és ezeknek bizonyos típusos mozzanatait a magától értetődőnek vett dolgok kérdésessé nem tett háttéréből. Mindennapi életében az ember a társadalmi világ középpontjának tekintti magát, melyet a megíthetőség és az anonimitás változó fokainak megfelelő rétegekben

rendez maga köré. Amikor a társadalomkutató úgy dönt, hogy a tudományos megfigyelő különböző beállítódásába helyezkedik – a mi szóhasználatunk szerint megvalósítja a tudományos munka élettervét –, akkor elhatárolja magát a társadalmi világban elfoglalt, saját élettrajzi helyzetétől. Amit magától értetődőnek vesz a mindennapi élet élettrajzi helyzetében, kérdésessé válhat számára, és megfordítva; ami sorsdöntően relevánsnak tűnt az egyik szinten, merőben érdektelenné válhat a másikon. Az irányulás (orientation) középpontja radikálisan áthelyeződik, és átrendeződik a tervek hierarchiája is. Amikor a kutató eltökéli, hogy végrehajtja a tudományos munka egy tervét, mely munkát előzetesen meghatározott szabályok, a tudományos eljárás módszerei szerint folyó pártatlan igazságkeresés hajtja előre – egyszerűben előzetesen szervezett tudás, tudományának ismerettára (Kaufmann 1944: 42., 232.) veszi körül. Vagy el kell fogadnia mindazt, amit kutató kollégái érvényes tudásnak tartanak, vagy „okát kell adnia”, hogy miért vonakodik ettől. E kereten belül válogathatja meg sajátos tudományos problémáit, hozhatja meg tudományos döntéseit. E keretből adódik az ő „tudományos szituációja”, mely túllép a világban élő ember élettrajzi helyzetén. Amint megfogalmazódik tudományos problémája, már csak ez határozza meg, mi lesz és mi nem lesz releváns annak megoldása szempontjából, mit kell kutatni és mit lehet magától értetődőnek venni mint „adatot”, és végül, hogy milyen legyen a kutatás szintje a szó legszorosabb értelmében, vagyis milyen absztrakciókra, általánosításokra, formalizációkra, idealizációkra, röviden konstrukciókra lesz szükség, illetve melyek lesznek megengedhetők ahhoz, hogy a problémát megoldottnak tekintse. Másképpen fogalmazva, a tudományos probléma mintegy „mozgáskörzete” (locus) a megoldás szempontjából releváns, szóba jöhető konstrukcióknak, és mindegyik konstrukció – hogy matematikai kifejezéssel éljünk – jelzettel van ellátva, amely a tudományos problémára utal, mely miatt egyáltalán létrehozták. Ebből az következik, hogy a vizsgált probléma és a kutatás szintjének eltolódásával módosulnak az addig más problémára vagy más szintre vonat-

kozó relevanciák és konstrukciók szerkezetei is; különösen a társadalomtudományokban származik igen sok félreértés és vita ennek a ténynek a figyelmen kívül hagyásából.

3. Különbségek a cselekvésmintákról alkotott köznapis és tudományos konstrukciók között

Vegyünk fontolóra röviden (és nagyon hiányosan) azoknak a fontosabb különbségeknek némelyikét, amelyek az interakciós mintákra vonatkozó köznapis és tudományos konstrukciók között észlelhetők amiatt, hogy az életrajzilag meghatározott helyzetből átkerülünk a tudományos szituációba. A köznapis helyzeteket a világon belül egy „Itt”-ből alkotjuk meg, ami meghatározza a nézőpontok elfeltételezett kölcsönösségét. E konstrukciók magától értetődőnek veszik a társadalmi eredetű és társadalmilag jóváhagyott tudás egy bizonyos készletét. A tudás társadalmi eloszlása meghatározza a tipizáló konstrukció sajátos szerkezetét, pl. a személyi szerepek anonimitásának feltételezett fokát, a cselekvésstratégiai típusosságok szabványosságát, az indítékek feltételezett állandóságát. De már maga a társadalmi eloszlás is a kéznél levő tudáskészlet heterogén összetételének függvénye, amely a köznapis tapasztalat része. Olyan fogalmak, mint „Mi”, „Ti”, „Ők”, vagy társainkból, kortársainkból, elődeinkből, utódainkból összetevődő saját vagy nem saját csoportunk, mely fogalmak a meghittség és anonimitás fokát is tartalmazták – a mindennapi tipizálásba legalábbis bele vannak értve, de akár konstituáló szerepük is lehet más fogalmakkal együtt. Mindez nemcsak a társadalmi interakciós minta résztvevőire áll, hanem megfigyelőire is, ha megfigyeléseiket a társadalmi világban elfoglalt életrajzi helyzetükből kiindulva teszik meg. Köztük csak annyi a különbség, hogy a résztvevő, akit az indítékek kölcsönösségének idealizációja vezérel, feltételezi, hogy saját indítékai egybefonódnak a többiekével, míg a megfigyelő számára a cselekvők cselekvéseinek csupán szembetűnő

töredékei hozzáférhetők. De egyik is, másik is életrajzi helyze-
téből indul ki, amikor megalkotja a köznapis észjárásból folyó
konstrukciót. Mindkét esetben sajátos helyet foglalnak el konst-
rukcióik az indítékek láncolatában, amely a konstrukció-
alkotó egyén terveinek életrajzilag meghatározott hierarchiá-
jából fakad.

A társadalomkutató az emberi interakciós mintákról azonban
egészen más konstrukciókat alkot. Neki nincs „Itt”-je a társadal-
mi világban, pontosabban saját, benne elfoglalt helyét és a hozzá
fűződő relevancia-rendszereket tudományos vállalkozása szem-
pontjából nem tekinti mérvadónak. Kéznél levő tudáskészlete
tudományának ismeretára, amelyet magától értetődőnek kell
vennie – vagyis jelen összefüggésben tudományosan igazolt-
nak –, ha csak ki nem fejt, mi tartja vissza ettől. E tudományos
ismeretárba beletartoznak bevált eljárási szabályok is, vagyis
tudományának módszerei, ide értve a konstrukcióalkotás tuda-
mányosan megbízható (sound) módszereit. Ez a tudáskészlet
merőben más szerkezetű, mint az, amely a mindennapi életét élő
ember számára kínálkozik. Persze ez is a tisztaság és világosság
sokszoros fokozatait fogja mutatni. De ez a belső elrendeződés
(structurization) már megoldott problémák vagy még rejtett kö-
vetkezményeik, továbbá meg sem fogalmazott problémák nyí-
tott horizontjának függvénye lesz. A kutató azt tekinti magától
értetődőnek, amit adatnak tart, és ez független bármilyen, a
mindennapi élet világában élő csoport hiedelmeitől.¹⁵ Mielőst
megfogalmazódott, kizárólag a tudományos probléma határoz-
za meg a relevanciák szerkezetét.

Mivel a társadalomkutatónak nincs „Itt”-je a társadalmi vi-
lágban, nem maga köré mint középpont köré rendezi el annak
rétegeit. Egyszer sem tud társként belépni a társadalmi szintér-
valamelyik cselekvőjének interakciós mintájába, hogy legalább
ideiglenesen el ne hagyná tudományos attitűdjét. A résztvevő-
megfigyelő (participant observer) vagy terepen dolgozó társa-
dalomtudós a vizsgált csoporttal mint ember az emberek között.

¹⁵ Szándékosan mellőzzük az ún. tudásszociológia idevágó problémáit.

teremt kapcsolatot, de a választásainak és értelmezéseinek sémáját nyújtó relevancia-rendszerét tudományos beállítódása határozza meg, amelyet csak úgy hagyhat el, hogy azután visszatér hozzá.

A tudományos beállítódás feltöltésével a társadalomkutató tehát csak annyiban figyelheti meg az emberi interakciós mintákat és eredményeket, amennyiben hozzáférhetőek megfigyelése, és nyitottak értelmezése számára. Ugyanakkor az interakciós mintákat szubjektív jelentésszerkezetük fényében kell értelmeznie, ha nem akarja még a reményét is elveszíteni annak, hogy megragadja a „társadalmi valóságot”.

E tételt szem előtt tartva a tudományos megfigyelő hasonlóan jár el, mint egy interakció megfigyelője a mindennapi élet világában, noha merőben más relevancia-rendszer vezérli.

4. A társadalmi világ tudományos modellje

Azon kezdi, hogy típusos cselekvésstratégiai mintákat alkot, melyek megfelelnek a megfigyelt eseményeknek. Eztán összehangolja a típusos cselekvésstratégiai mintákat egy személyi mintával, vagyis egy olyan cselekvő modelljével, akit tudatos, lénynek képzel. Tudata azonban semmi egyebet nem tartalmaz mint mindazokat az elemeket, amelyek relevánsak a megfigyelt cselekvésstratégiai minták kivitelezése és így a kutató által vizsgált probléma szempontjából. Az elképzelt tudathoz ilyenformán hozzárendel típusos „azért, hogy” indítékokat, amelyek megfelelnek a megfigyelt cselekvésstratégiai minták céljainak, továbbá típusos „azért, mert” indítékokat, amelyek az „azért, mert” indítékok alapulnak. Az indítékok akár ilyen, akár olyan fajtái feltételezeten állandóak az elképzelt cselekvőmodell fejében.

A cselekvőkről alkotott modellek azonban nem emberek, akik a mindennapi élet társadalmi világában, életrajzi helyzetükben élnek. Szigorúan véve sem életrajzuk, sem történetük nincsen, és olyan helyzetbe helyeződnek, amelyet nem maguk

definiálnak, hanem megalkotójuk, a társadalomtudós. Azért alkotta meg a bábokat vagy homunkulusokat, hogy saját céljainak megfelelően mozgassa őket. Pusztán látszólagos tudat az, amelyet nekik tulajdonít, oly módon van megszerkesztve, hogy előfeltételezett kéznél levő tudáskészlete (ide értve az állandó indítékok neki tulajdonított tárát is) szubjektíve érthetővé tenné a belőle fakadó cselekvéseket, ha ezeket valódi cselekvők végrehajtánák a társadalmi világban. Csakhogy a báb és művi tudata nincs alávetve az emberek ontológiai feltételeinek. A homunkulus nem született meg, nem nő fel és nem fog meghalni sem. Nincsenek reményei vagy félelmei; nem ismeri a szorongást sem mint tetteinek fő indítékát. Nem szabad abban az értelemben, hogy cselekvése átléphetné az alkotójától, a társadalomtudóstól előre megállapított kereteket. Ezért nem lehetnek más érdekkonfliktusai és indítékai sem, mint amelyeket a társadalomtudós neki tulajdonított. Nem tud tévedni sem, ha nem a tévelygést szánták típusos sorsául. Választása sincs, csupán olyan alternatívák közt, amelyek a társadalomtudós tűzött elébe. Míg az ember, mint Simmel világosan látta,¹⁶ bármely társas kapcsolataiba énjének csupán egyik részével lép be, és egyszerre van belül és kívül ezen a kapcsolaton, ha a homunkulust helyezzük társas kapcsolatba, egész lényével vesz részt benne. Nem egyéb ő, mint saját típusos funkciójának megtestesítője, mert a neki tulajdonított művi tudat csak a funkciókat szubjektíve érthetővé tevő elemeket tartalmazza.

Vizsgáljuk meg nagyon röviden, mi rejlik ebben az általános fellemzésben. A homunkulust félruházzák egy relevanciarendszerrel, amely nem egy, a világban élő cselekvő életrajzilag meghatározott helyzetéből, hanem a modellalkotó tudományos problémájából fakad. A kutató határozza meg, mi lesz bábjának „Itt”-je és „Ott”-ja, mi esik a keze ügyébe, mit jelent számára a „Mi”, a „Ti”, az „Ők”. A kutató határozza meg, hogy feltehetően mi modelljének a kéznél levő tudáskészlete. Ez a tudáskészlet nem lesz társadalmi eredetű, és – hacsak kimondottan

¹⁶ L. a 6. l. ábrájában hivatkozott irodalmat.

nem e célra állították elő – nem vonatkozik rá társadalmi jóváhagyás sem. A vizsgált tudományos problémához kapcsolódó relevancia-rendszer, és csak ez határozza meg belső szerkezetét, jellestül mindazt, „amiről” a homunkulusnak feltehetően tudnia kell, mindazt, amiről csak felszínesen tud egyet s más, és végül mindazt, amit magától értetődőnek tekint. Ezzel meghatároztuk, feltehetően mi lesz otthonos és mi lesz anonim számára, és milyen szinten fogja tipizálni a neki tulajdonított világgal kapcsolatos tapasztalásait.

Ha a cselekvő effajta modelljét kölcsönkapcsolatokba és interakciókba bocsátjuk másokkal – akik ugyancsak homunkulusok –, akkor a modellalkotó meghatározásában érvényesül a nézőpontok kölcsönösségének generáltzisse, az indítékok egymásba fonódása és illeszkedése. A cselekvésstratégiai és személynélly típusosságok, amelyeket a báb feltehetően kialakít a többi bábról, ide értve az ő relevancia-rendszereit, szerepeit, indítékaikat megállapítását – nem pusztán eshetőségek, amelyeket vagy beváltanak, vagy nem váltanak be a soron következő események. A homunkulus nincs arra kárhóztatva, hogy üresen képviselődjék cselekvéseinek a Másiktól származó reakcióiról vagy akár a magára vonatkozó típusosság tartalmáról. Nem öltethet más szerepet, csak olyant, amelyet a bábéladás rendezője szánt neki, mely bábéladást a társadalmi világ modelljének nevezik. Ő, a társadalomtudós rendezzi be a színpadot, ő osztja ki a szerepeket, ő mondja a végzavakat, ő mondja meg, mikor kezdődik és mikor végződik egy „jelenés”, valamint ő állapítja meg a cselekvési tervek „feszítváját”. A modell viselkedésmintáját vezérlő összes szabvány és intézmény eleve a tudományos megfigyelő konstrukcióiból származik.

A társadalmi világ ennyire leegyszerűsített modelljében tisztán racionális aktusok, racionális indítékokból fakadó racionális választások lehetségesek, hiszen kiiktattunk minden nehézséget, amely a valódi cselekvők útjában helyezkedik el a mindennapi életvilágban. A racionalitásnak a korábban definiált, szigorú értelemben vett fogalma tehát nem olyan cselekvésekre vonatkozik, amelyek a társadalmi világban, a mindennapi élet

köznapit tapasztalatainak közegében zajlanak, hanem csupán a társadalmi világ bizonyos modelljéről alkotott konstrukciók bizonyos fajtáinak kifejeződése, mely konstrukciókat a társadalomtudós bizonyos konkrét metodológiai szándékokból kiindulva alkot.

Mielőtt megtárgyalnánk a társadalmi világ „racionális” modeljének funkcióit, jeleznünk kell néhány olyan elvet, amely általában vett emberi cselekvések tudományos modellezését szabályozza.

5. A társadalmi világról alkotott tudományos konstrukciók követelményei (postulates)

Azt mondtuk, az a társadalomtudományok fő problémája, hogy módszert dolgozzanak ki az emberi cselekvések szubjektív jelentésének objektív kezelésére, és hogy a társadalomtudományi gondolatárgyaknak összhangban kell maradniuk a köznapit észjárás gondolatárgyaival, amelyeket a társadalmi valósággal való megbirkózás végett alkotnak az emberek mindennapi életükben. A fent leírt modellkonstrukciók akkor elégtük ki ezeket a kívánalmakat, ha a következő követelményekkel összhangban alkotják meg őket:

a) A logikai konzisztencia követelménye

A típusos konstrukcióknak a kutató által megalkotott rendszert a bevont fogalmi keret világosságának és tisztaságának legmagasabb szintjén kell kialakítani, hogy teljes mértékben összeférjen a formális logika elveivel. E követelmény teljesítése szabotolja a társadalomkutató által megalkotott gondolatárgyak objektív érvényességét; ezek szigorúan logikus jellege az egyik legfontosabb vonás, amelynek révén a tudományos gondolatárgyak elkülönülnek a mindennapi életben, a köznapit észjárásban alkotott gondolatárgyaktól, amelyeken túl kell lépniük.

b) *A szubjektív értelmezés követelménye*

Az emberi cselekvéseket csak úgy magyarázhatja meg a kutató, ha az iránt tudakozódik, hogy az egyéni tudat (mind) milyen modelljét lehet megalkotni, és milyen típusos tartalmakat kell hozzárendelni, hogy a megfigyelt tényeket értelmes módon építen egy ilyen tudat tevékenysége eredményének lehessen mondani. E követelmény betartása szavatolja, hogy az emberi cselekvések minden fajtáját vagy ezek eredményét vissza lehessen vezetni arra, amit a cselekvés vagy annak eredménye a cselekvő számára jelentett.

c) *A megfelelés (adequacy) követelménye*

Az emberi cselekvés tudományos modelljének minden egyes elemét úgy kell megalkotni, hogy az életvilágban, egy bizonyos cselekvő által végrehajtott emberi aktus, mely úgy zajlott, ahogyan azt a típusos konstrukció előíranyozta, éppoly érthető legyen a cselekvő, mint a többiek számára a mindennapi élet köznapi értelmezése jegyében. E követelmény betartása szavatolja, hogy a társadalomkutató konstrukciói összhangban legyenek a társadalmi valóság köznapi tapasztalásából fakadó konstrukciókkal.

V. A RACIONÁLIS CSELEKVÉSMINTÁK TUDOMÁNYOS MODELLEKONSTRUKCIÓI

A társadalmi világról alkotott modellekonstruciók akkor tudományosak, ha teljesítik a három követelmény kívánalmait. De vajon nem eleve racionális-e minden olyan konstrukció, amely megfelel a logikai következetesség követelményének, nem eleve racionális-e mindenfajta tudományos tevékenység?

Természetesen igen, de el kell kerülnünk egy veszélyes félreértést. Különbséget kell tennünk egyrésztől emberi cselekvések racionális modellekonstruációi, másrésztől pedig racionális emberi cselekvések modellekonstruációi között. A tudomány megalkothatja az irracionális viselkedés racionális modelljeit, mint azt a pszichiátriai tankönyvekre vetett egyetlen pillantás is tanúsíthatja. Ugyanakkor a köznapi gondolkodás sűrűn alkot irracionális modelleket racionális viselkedésekről pl. gazdasági, politikai, katonai vagy akár tudományos döntések magyarázata közben azáltal, hogy a résztvevők viselkedését irányító érzelmekre vagy ideológiákra vezeti vissza e döntéseket. A modell megalkotásának racionalitása (és ebben az értelemben nemcsak a társadalomtudomány, hanem minden tudomány megfelelően megalkotott modelljei racionálisak) egészen más dolog, mint a racionális viselkedés valamilyen modelljének megalkotása. Súlyos félreértés volna azt hinni, hogy a társadalomtudományi modellekonstruciók szándéka vagy tudományos jellegüknek ismérve az volna, hogy irracionális viselkedésmintákat racionálisakként tüntessenek fel.

A következőkben főként a racionális viselkedésminták tudományos – tehát racionális – modelljeinek használhatósága köti le figyelmünket. Könnyen belátható, hogy nincs semmi elvi akadály annak, hogy létrejöhön tudományos konstrukció egy tökéletes, racionális cselekvésstratégiai típusosságról, a neki megfelelő személyi típusosságról, valamint racionális interakciós mintákról. Azért van ez így, mert a maga elképzelt tudatmodelljének megalkotása közben a kutató csak azokat az elemeket fogja problémája szempontjából releváns elemekként kiválogatni, amelyek lehetővé teszik homunkulusai racionális cselekvéseit vagy reakcióit. Az ilyen konstrukció által kielégítendő racionalitáskövetelmény a következőképpen fogalmazható meg:

A racionális cselekvésstratégiai és személyi típusosságokat oly módon kell megalkotni, hogy az életvilág valamely cselekvője végrehajtsa a tipizált cselekvést, ha tisztán és világosan ismeri az összes elemet, illetve ha semmi egyéb elemet nem ismer,

mint azokat, amelyeket a társadalomtudós releváns elemeknek feltételez a cselekvés szempontjából, valamint abból az állandó tendenciából kiindulva, hogy a feltételezett birtokában levő eszközök közül a legmegfelelőbbeket fogja felhasználni, hogy elérje a konstrukció meghatározta célokat.

A racionális viselkedés efféle modelljeinek használata a következők miatt előnyös a társadalomtudományban:

1. Azzal a feltételezéssel lehet társadalmi interakciós mintákat megalkotni, hogy ezeknek minden egyes résztvevője racionálisan cselekszik olyan feltételek, eszközök, célok, indítékek készletén belül, amelyeket a társadalomtudós határozott meg, és amelyekben vagy egyenlően, vagy meghatározott eloszlás szerint osztoznak a résztvevők. Ily módon elszigetelten is lehet tanulmányozni a szabványos viselkedés olyan formáit, mint pl. a társadalmi szerepeket vagy az intézményesedett viselkedést.

2. Míg az egyének viselkedése a társadalmi életvilágban csak üres találgatások formájában jósolható meg, egy megkonstruált személyi típusosság racionális viselkedése – a konstrukcióban tipizált elemek hatókörén belül – eleve megjósolhatóként van elgondolva. A racionális cselekvés modelljét így eszközként lehet felhasználni a valódi társadalmi világban előforduló deviáns viselkedés regisztrálására, és ezt a viselkedést vissza lehet vezetni bizonyos „problémán kívüli adatokra”, vagyis tipizálatlan elemekre.

3. Az elemek némelyikének megfelelő variálásával több modellet vagy akár modellek sorozatát is meg lehet alkotni egy-azon tudományos probléma megoldására, majd egybe lehet őket vetni.

Utolsó pontunkhoz azonban alighanem megjegyzéseket kell fűzni. Nem jelentettük-e ki korábban, hogy minden konstrukció afféle „jelzetet” hordoz, mely a vizsgált problémára utal, és felül kell vizsgálni, ha áthelyeződik a probléma? Nincse-e bizonyos ellentmondás e gondolat és aközött, hogy több, egymással vetétkedő modellet is lehet alkotni ugyanannak a tudományos problémának a megoldására?

ve. A társadalmi cselekvés modelljeinek használata a következők miatt előnyös a társadalomtudományban:

Az ellentmondás eltűnik, ha figyelembe vesszük, hogy bármely probléma csupán belső folyamánnyok (implications) mozgásteret, melyeket explicitté lehet tenni, vagy Husserl szavával élve, a probléma saját, kérdésessé nem tett, de kérdésessé tehető elemeinek belső horizontját¹⁷ hordozza magával.

Hogy explicitté tegyük a probléma belső horizontját, változathatjuk a feltételeket, amelyek közt az elképzelt cselekvőket cselekedni véljük; azokat a világelemeket, amelyekről vélhetően tudomásuk van; egymásba fonódó, feltehető indítékaikat; feltételezett kölcsönviszonyaik megújításának vagy anonimitásának fokát stb. Ha pl. az oligopólium¹⁸ elméletével foglalkozó közgazdász vagyok, megalkothatom egyetlen vállalat, valamelyik iparág vagy a teljes gazdasági szisztéma modelljét. Ha egyetlen vállalat elméletére szorítkozom (mondjuk egy kartellmegállapodás hatásait vizsgálom egy bizonyos áru termelésének voluménére), megalkothatom a szabad verseny feltételei között cselekvő termelő modelljét, majd alkothatok egy másikat arról a termelőről, aki azonos költségfeltételekkel, de a rákényszerített kartellkorlátozásokkal cselekszik, és tudja, hogy árujának többi termelőjét is hasonló korlátozás sújtja. Ekkor összevethetjük „ugyanannak” a vállalatnak a termelését a kétfajta modellben.

Ezek racionális cselekvésekről alkotott modellek, nem pedig olyan cselekvésekéi, amelyeket maguk definiálta helyzetekben élő emberek hajtanak végre. Végrehajthatóságuk abból a feltételezésből következik, amelyet a közgazdász alkotott személyi típusosságok foglalnak magukban arra a művi környezetre vonatkozóan, amelyben a közgazdász a maga homunkulusait elhelyezte.

¹⁷ A horizont fogalmára nézve I. Kuhn 1940; Husserl 1939: 8–10. szakasz.

¹⁸ Hálásan köszönöm barátom, Fritz Machlup professzor beleegyezését, hogy következő példáimat könyvéből meríthessem (Machlup 1952: 4. sk.).